

● પ્રકાશક

પ્રવીણચંદ્ર જી. શાહ

(લાગીદાર)

જયભારત પ્રકાશન એન્ડ કું.

કલ્યાણ, ભવન તિલક માર્ગ, અમદાવાદ.

પ્રથમ પ્રકાશન : ૧૯૭૩

દ્વિતીય : ૧૯૭૭

કિંમત : રૂ=૦૦

અ રી છે તે માર્ગદર્શન પૂરતી જ કહેવાય. વધારે માહિતી મેળવીને જ્ઞાની થઈ
કરવા માટે ખીજા મૂળ-અર્થો જોવા જોઈએ; નહીંતર જ્ઞાન મર્યાદિત બની રહે.

આ પુસ્તકના સંપાદનમાં ‘પ્રાકૃત અર્થ પરિપક્વ’ દ્વારા પ્રકાશિત ‘નિરૂપણ
મહાપુરિસચરિત્ર’ નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે માટે પરિપક્વના મર્મ
શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા અને મૂળ અર્થના સંપાદક પં. અમૃતલાલ મોહનલાલ
જોશીનો હું આભારી છું. આ અર્થ તૈયાર કરતી વખતે ડૉ. હ. ચૂ. ભાયાણી તરફથી
જો માર્ગદર્શન મળ્યું અને તેમનાં પુસ્તકોની જે સહાય મળી તે માટે તેમનો પણ
હું આભાર માનું છું. આ અર્થના આચાર્ય શ્રી હેમસાગરસૂરિએ કરેલા ગુજરાત
અનુવાદની પણ સહાય લીધી છે એટલે તેમનો પણ હું આભારી છું. ખીજા અર્થો
સહાય મેળવી છે તે માટે તે તે અંચકારોના આભાર માનવો ઘટે. ગુજરાત
ભાષાને સુધારવા માટે પ્રા. કાનજીભાઈ પટેલ અને પ્રા. નીનિનભાઈ દેસાઈ એ
મદદ કરી છે તે માટે તેમનો ખાદ્ય આભારી છું. છતાં ગુજરાતી ભાષાની જે કો
જૂને, રહી ગઈ હોય તે માટે હું જવાબદાર છું અને તે કામ્ય ગાળાશે એવી આશા
રાખું છું. જે કાંઈ જૂનો રહી ગઈ હોય તે પ્રત્યે મારું ધ્યાન દોરવા માટે
વ. ચક્રેને અનુરોધ કરું છું. પ્રાકૃત ભાષાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ઓછી હોવાને
કારણે પ્રાકૃત-અર્થ માટે પ્રકાશકો આનંદ આવતા નથી, પરંતુ આ અર્થને પ્રકાશિત
કરવું માટે ‘ભારતી પ્રકાશન’ ના વડાવટકાઓએ જે ભાર જણાવ્યો છે તે માટે હું
તેમને કૃતજ્ઞતા બતાવું છું અને તેમનાં માલ આભાર માનું છું.

સાપાઓના આજના વિસ્તારોમાં એક કાળે અનેક અપભ્રંશોનો વ્યવહાર થયો છે અને તે સ્થાનીય અપભ્રંશોમાંથી આજની આધુનિક સાપાઓનો જન્મ થયો છે. હિન્દી હોય કે બંગાળી, મરાઠી હોય કે ગુજરાતી—આ દરેક સાપામાં પ્રચલિત તદ્દલપ અને દેશ્ય શબ્દો તથા નામાખ્યાનનાં રૂપોનો વિકાસ વૈજ્ઞાનિક અતિહાસિક દૃષ્ટિએ સમજવા માટે પ્રાકૃત સાપાઓનું જ્ઞાન અત્યંત જરૂરી ગણાય છે.

[illegible]

પ્રાકૃત-સાહિત્ય : દ્વંક પરિચય

પ્રાકૃતો લોકભાષા હોવાને કારણે લોકોમાં ઉપદેશ આપવા માટે ભગવાન મહાવીરે અને ભગવાન શુદ્ધે તેમના કાળમાં વપરાતી પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો અને તેમાં પ્રથમ પ્રાકૃત સાહિત્ય સર્જાયું. ત્યાર પછી ધાર્મિક અને બિનધાર્મિક સાહિત્ય જૂદી જૂદી પ્રાકૃતોમાં સર્જતું આવ્યું. કાળની દૃષ્ટિએ જોતાં ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીના મૃગશીરસના સદી સુધી પ્રાકૃત સાહિત્ય મળે છે. પ્રાકૃત સાહિત્યના પ્રારંભમાં જૈનો અને જૈનોની સાથે વૈષ્ણવો, શૈવો અને મુસલમાનોએ પણ ફરકો આપ્યા છે.

ભગવાન શુદ્ધે પે તાના કિપદેશે પાલિ ભાષામાં આપ્યા હતા. જૌદ સિદ્ધાંત, નામક અને દર્શન વિશેનું સાહિત્ય પાલિ ત્રિપિટકના નામથી જોળાયાય છે. એ સિવાય દીક-પાંડવ, વંશ-ખાંડવ અને કાવ્ય, વ્યાકરણ, કોશ, હન્ન સંબંધી નાનિકા અને પાદમ છે.

અનુક્રમ

વિષય

(i) પ્રાકૃત્યન
(ii) પ્રાકૃત એટલે શું ? અને તેનું અધ્યયન શા માટે ?
(iii) પ્રાકૃત સાહિત્ય : દૂંક પરિચય
અ. પ્રસ્તાવના		
૧. કથાસાર
૨. પ્રયોગ
૩. ચરિત્ર-પન્નમ-પુરિસચરિયં
૪. એવં મદાપુરુષો
૫. અન્ય મહાપુરાણ
૬. કથા-સાહિત્યમાં આ પ્રયોગ-સ્થાન		...
• મુનિચંદ્ર-કથા મુખ્યત્વે એક લોકકથા		...
• કથાનક, રસિકતા અને કથન-પદ્યો		

રાખી. ઘેર આવીને બીજે દિવસે ગુણધર્મ કનકવતી સાથે દૂતકીડામાં હારી ગયો. ત્યારે પહેલાંથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે તેના મિત્રસમા મંત્રીપુત્ર મતિસાગરે કનકવતીને તે ધૂધરી બેઠકપે આપી. ખોવાયેલી ધૂધરી આ રીતે મેળવીને કનકવતીને બહુ આશ્ચર્ય થયું. બીજી રાત્રે પણ એ જ પ્રકારે વિદ્યાધરને ત્યાં જઈને ગુણધર્મ કનકવતીના પગમાંથી સરી પડેલું ઝાંઝર લઈ આવ્યો. મતિસાગરે તે ઝાંઝર પણ કનકવતીને આપ્યું. એનાથી કનકવતી બહુ ગલરાઈ ગઈ પણ ગુણધર્મને કહ્યું કે ધીરે ધીરે તમે બધી સાત્ય ઉપકૃત જાણી જશો.

ત્રીજી રાત્રે પણ ગુણધર્મ અટક્ય બનીને કનકવતીના મહેલમાં ગયો. કનકવતીને શંકા થઈ ગઈ હતી કે ગુણધર્મ છૂપી રીતે વિદ્યાધરેન્દ્રને ત્યાં આવે છે એટલે આ રાત્રે કનકવતીએ પોતાની દારીને કંતું કે બચપગમાં જ એ વિદ્યાધરે મારુ ટરણ કરીને મને પ્રવેશ કરાવી હતી કે જ્યાં સુધી તેની રજા ન મળે ત્યાં સુધી કોઈ બાબત દુરુપ સાથે પ્રેમ-સંબંધ સ્થાપિત ન કરવો. લોકસાજને લીધે લગન તો કર્યું પણ હવે હું કિંદામાં છું. મારા પતિનું શું થશે? શું એ દુષ્ટ વિદ્યાધર મને જ રી નાખે. કનકવતીએ વિદ્યાધર પાસે જવાનું માંડી વાળ્યું અને તેની દારી ત્યાં રાત્રે ગુણધર્મ પહોંતે જ પ્રમાણે ત્યાં ગયા. દારીએ વિદ્યાધરને બતાવ્યું કે કનકવતી નરવર નથી એટલે બાતી નથી. આ સંબંધીને વિદ્યાધર ગુસ્સે થઈ ગયો અને કનકવતીને મરવા માટે પોતાની નરવર કિંદામાં એટલામાં તો ગુણધર્મે પ્રકટ કરીને વિદ્યાધરને પોતાની નરવાન વડે મારી નાખ્યો. ગુણધર્મ બીજી વખતે પુરત આવે તો મુક્ત કરાવી અને તેનને પાસેથી પગ બાળ્યું કે એ જ વિદ્યાધરે તેને એ નરવરમાં કિંદા કરીને તે જ પ્રમાણે પોતાના પગમાં કરીને બંધીત મારી નાખે તેનું જ નરવર બતાવ્યું કરાવે હતી. ત્યારથી ગુણધર્મ કનકવતી પાસે ગયા અને તેને પગ કિંદાને બતાવ્યું કરીને વિદ્યાધરે મારું નરવાન કહ્યું હતું તેના પગ કિંદાને બતાવ્યું કરીને.

આ રીતે ગુણધર્મ કનકવતી પાસે ગયા અને તેને પગ કિંદાને બતાવ્યું કરીને વિદ્યાધરે મારું નરવાન કહ્યું હતું તેના પગ કિંદાને બતાવ્યું કરીને. ગુણધર્મ કનકવતી પાસે ગયા અને તેને પગ કિંદાને બતાવ્યું કરીને વિદ્યાધરે મારું નરવાન કહ્યું હતું તેના પગ કિંદાને બતાવ્યું કરીને. ગુણધર્મ કનકવતી પાસે ગયા અને તેને પગ કિંદાને બતાવ્યું કરીને વિદ્યાધરે મારું નરવાન કહ્યું હતું તેના પગ કિંદાને બતાવ્યું કરીને.

રાખી. ઘેર આવીને બીજે દિવસે ગુણધર્મ કનકવતી સાથે દૂતકીડામાં હારી ગયો. ત્યારે પહેલાંથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે તેના મિત્રસમા મંત્રીપુત્ર મતિસાગરે કનકવતીને તે ધૂધરી બેટરૂપે આપી. ખોવાયેલી ધૂધરી આ રીતે મેળવીને કનકવતીને બહુ આશ્ચર્ય થયું. બીજી રાત્રે પણ એ જ પ્રકારે વિદ્યાધરને ત્યાં જઈને ગુણધર્મ કનકવતીના પગમાંથી સરી પડેલું ઝાંઝર લઈ આવ્યો. મતિસાગરે તે ઝાંઝર પણ કનકવતીને આપ્યું. એનાથી કનકવતી બહુ ગભરાઈ ગઈ પણ ગુણધર્મને કહ્યું કે ધીરે ધીરે તમે બધી સત્ય હકીકત જાણી જશો.

બીજી રાત્રે પણ ગુણધર્મ અદરશ બનીને કનકવતીના મહેલમાં ગયો. કનકવતીને ઠંડા સઈ ગઈ હતી કે ગુણધર્મ છૂપી રીતે વિદ્યાધરને ત્યાં આવે છે એટલે આ રાત્રે કનકવતીએ પોતાની દારીને કહ્યું કે બચપણમાં જ એ વિદ્યાધરે મારું હરણ કરીને મને પ્રતિજ્ઞા કરાવી હતી કે જ્યાં સુધી તેની રજા ન મળે ત્યાં સુધી કોઈ બાબત દુરૂપ સાથે પ્રેમ-સંબંધ સ્થાપિત ન કરવો. લોકશાળને લીધે લગ્ન તો કર્યું પણ તેને હું દિલમાં છું. મારા પતિનું શું થશે ? શું એ દુષ્ટ વિદ્યાધર મને નથી નાખતો ? કનકવતીએ વિદ્યાધર પાસે જવાનું માંડી વાળ્યું અને તેની દારી ત્યાં ગઈ. ગુણધર્મ પણ તે જ પ્રમાણે ત્યાં ગયો. દારીએ વિદ્યાધરને બતાવ્યું કે કનકવતી સરસ્વતી એટલે આવી નથી. આ નાભાળીને વિદ્યાધર ગ્રસ્ત થઈ ગયો અને કનકવતીને મનમાં સાંઠ પાતાની નરવાર કીધાની. એટલામાં તો ગુણધર્મ પ્રકટ કરીને કનકવતીને પોતાની નરવાર વડે માંડી નાખ્યો. ગુણધર્મ બીજી રાત્રે પણ કનકવતીને કહ્યું મુજબ કરાવી અને તેમના પાંચથી પણ જતાવું કે એ જ વિદ્યાધર છે અને તેને બંધવડાવું. દેવી રીતે તે જ પ્રમાણે પોતાના પગમાં કરીને બીજા સાથે નીકળીને કનકવતીને પ્રતિજ્ઞા કરાવી હતી. ત્યારથી ગુણધર્મ કનકવતી પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે તમે જવાનું કરીને વિદ્યાધર મારું આશ્રમ ન કર્યું તમે તેની સાથે કનકવતીને મળીને

બંનેએ પોતપોતાનાં અપર નામો જુદાં જુદાં રાખ્યાં હશે. આપણા શીલાંકે કોઈ એક દેશીનામમાલા નામનો ગ્રંથ રચ્યો હશે અથવા કોઈ દેશી શબ્દકોશ ઉપર ટીકા લખી હશે એમ પ. અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજક^૧ માને છે. જીવસમાસ-પ્રકરણવૃત્તિ અને પૂજાવિધિ-પ્રકરણના કર્તાઓનાં નામ પણ શીલાંક અને શીલાચાર્ય^૨ છે, પરંતુ આપણા જ શીલાચાર્ય^૩ હશે એવું વિગતો તપાસ્યા વગર કહી શકાય તેમ નથી.

૩. અઉપનન્તમહાપુરિસચરિય :

અઉપનન્તમહાપુરિસચરિય એક ચરિત-ગ્રંથ છે જેમાં જૈન પરંપરામાં ગણાતા મોપન મહાપુરુષોનાં ચરિતો એટલે જીવનવૃત્તો વર્ણુવેલાં છે. આચાર્ય જિનસેન પ્રમાણે જેમાં એક મહાપુરુષનું ચરિત હોય તે પુરાણ અને જેમાં બધા મહાપુરુષોનાં ચરિતો હોય તે મહાપુરાણ. એ પ્રકારે એ ગ્રંથની એક વિશેષતા એ છે કે તે એક સર્વપ્રથમ જૈન મહાપુરાણ છે. ‘ખીન્ન’ મહાપુરાણો એના પછી રચાયેલ છે એટલે એ તેમનો કેટલેક આંશે આધારસ્તોત છે. એક મહાપુરાણ હોવા છતાં એ તદ્દન પૌરાણિક શૈલીમાં નથી લખાયું. જ્યારે એ ગ્રંથ રચાયો ત્યારે કવ્યત્તમક શૈલીનો વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતા એટલે એમાં પણ કાવ્યાત્મક શૈલી જોવા મળે છે. એમાં ઋતુ, સુદ, નગર, મુગ્ધનારીવ્યાપાર, ચંદ્રોદય, ચૂનોદય વગેરેનાં વર્ણનો, અમાસવાળી પદ-રચનાઓ અને અનેક સુભાષિતો જોવા મળે છે. એ નવપ્રવાન ગ્રંથ છે અને વચ્ચે વચ્ચે પત્રો આવતાં રહે છે એટલે એને એક સ્વ. પાત્ર કરી ગ્રંથાય. એની આસા પ્રાકૃત છે, પણ કોઈક કોઈક જગ્યાએ આપણાં જાતી શબ્દો મળે છે. એમાં આવતું વિશુદ્ધાત્મક નામનું નાટક તો ગરુડનામાં છે. એમાં પ્રાકૃત ભાષાનાં અનેક દેવ્ય શબ્દો છે અને ન્યાયની વીકસાપાયાનાં કટવાક રહેલાં પ્રશ્નોત્તરો તે ધોરણે જોવા મળે છે - અગરિયાન્નકરો, આમવાન, અગરિયાન્નકરો, એ ગ્રંથમાં કુલ ૩૪૦૦ શ્લોકો આવેલાં અને ૧૦૦૦ પ્રાશ્નોનાં ૧૦૦૦ જવાબો છે એટલે એને વિશુદ્ધ પત્રકર, પત્રક, તત્ત્વ વિ. નામ આપવામાં આવેલું છે. વિશુદ્ધ એમ એક તત્ત્વક વ્યુત્પત્તિ, વિશુદ્ધ એમ એક શબ્દકોશ તરીકે પણ જાણીતો છે. એમાં ૧૦૦૦ પ્રાશ્નોનાં ૧૦૦૦ જવાબો છે એટલે એને ૧૦૦૦ પ્રાશ્નોનાં ૧૦૦૦ જવાબો તરીકે પણ જાણીતો છે. એમાં ૧૦૦૦ પ્રાશ્નોનાં ૧૦૦૦ જવાબો છે એટલે એને ૧૦૦૦ પ્રાશ્નોનાં ૧૦૦૦ જવાબો તરીકે પણ જાણીતો છે. એમાં ૧૦૦૦ પ્રાશ્નોનાં ૧૦૦૦ જવાબો છે એટલે એને ૧૦૦૦ પ્રાશ્નોનાં ૧૦૦૦ જવાબો તરીકે પણ જાણીતો છે. એમાં ૧૦૦૦ પ્રાશ્નોનાં ૧૦૦૦ જવાબો છે એટલે એને ૧૦૦૦ પ્રાશ્નોનાં ૧૦૦૦ જવાબો તરીકે પણ જાણીતો છે.

(૨) એક બીજું પ્રાકૃત ચઉપાનનમહાપુરિસચરિય : આમ નામના કવિએ પણ એક ચઉપાનનમહાપુરિસચરિયની પ્રાકૃત પદ્યમાં રચના કરી છે. આ ગ્રંથ ૧૦૩ અધિકારોમાં વિભક્ત છે અને મુખ્યત્વે ગાથા જંદમાં લખાયેલ છે. ચોપન મહાપુરુષોનાં ચરિતો પૂરાં થયાં પછી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આમાં નવ પ્રતિવાસુદેવોનાં ચરિતો જોડવાથી આ સંખ્યા તેસઠની થઈ જાય છે.

(૩) નિસદ્ધિમહાપુરિસગુણાલંકાર અથવા અપભ્રંશ મહાપુરાણ : એના રચયિતા મહાકવિ પુષ્પદંત છે. એમનો સમય ૧૦મી સદી છે. આ રચના પદ્યમય છે અને અપભ્રંશ ભાષામાં છે. આ કાવ્યકૃતિ મહાકાવ્યનો એક કિત્કુલ નમનો પુરા પાડે છે. એની તુલના સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્તમ કાવ્યકૃતિઓ સાથે કરી શકાય. એમાં ૧૦૨ અંધિઓ (અધ્યાયો) છે. એની રામકથા ગુણમયની સંસ્કૃત ઉત્તરપુરાણની રામકથાને અનુસરે છે.

(૪) સંસ્કૃત મહાપુરાણ : સંસ્કૃતમાં પણ ૧૦મી સદીનું મહાપુરાણ મળે છે. એના એકાદ છે — આદિપુરાણ અને ઉત્તરપુરાણ. આદિપુરાણમાં પ્રથમ તીર્થંકર અને પ્રદીપ ચંદનીનાં જીવનચરિતો છે અને એની રચના જિનસેનાચાર્ય કરી છે. ઉત્તર-પુરાણમાં બીજા રામાદિપુરુષોનાં જીવનચરિતો છે અને એની રચના જિનસેનાચાર્યના વિશ્વ ગુપ્તે કરી છે. એની રામકથાની વિશેષતા એ છે કે તેમાં મીના મંદોદરીની પૂજા છે, રામને વનવાસ આપ્યો નથી અને મીનાનું નિર્વાસન થતું નથી. વિંદુ મહાભારતની પૂજા અને રામાયણ રામાયણ પ્રમાણે પણ એના મંદોદરીની પૂજા છે. આદિપુરાણ ૧૮ અધ્યાય છે અને ઉત્તરપુરાણમાં ૨૬ અધ્યાય છે.

29.

29.

29.

29.

ચરિય’ (જિન), ગુણપાલતુ’ જ’બૂચરિય’ (આચાર્ય), જિનમાણિક્યતુ’ કુમ્ભાનુ’ ચરિય’ (ગૃહસ્થ), દેવેન્દ્રસૂરિતુ’ મુદ્સણાચરિય’ (શેઠની પુત્રી) અને માનતુ’ જમ્મી’ જય’તીચરિય’ (રાજકુમારી) વગેરે ચરિતગ્રંથો છે.

(ક) રોમાંટિક એટલે પ્રેમ અને સાહસપૂર્ણ કથા-કાવ્ય :

આ જાતની રચનાઓમાં પ્રેમ-પ્રકરણ અને સાહસ એ મુખ્ય તરનો દોષ છે. કાવ્યાત્મક શૈલીનો અહીં વધારે પ્રયોગ જેવા મજા છે ને કેટલીક કૃતિઓ તે મહાકાવ્યની શૈલીને અનુસરે છે. એમાં પણ એ પ્રકારો છે—ધાર્મિક અને બિનધાર્મિક. ધાર્મિક રચનાઓમાં ધર્મ અને નીતિ વિષેનાં પ્રકરણો હોય જ અને અંતે ગૌરવ પરક દોષ છે, જ્યારે બિનધાર્મિક કૃતિઓ શુદ્ધ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ લખાયેલી હોય છે. ધાર્મિક રોમાંચપૂર્ણ કાવ્યોમાં પાંડુલિપ્તસૂરિની તરંગવતી, હરિભદ્રતુ’ ધૂર્નાખ્યાન સંપ્રદાયની વસુદેવહિંદી, હિયોતનસૂરિની કુવલયમાલા, હરિભદ્રની સમરાધ્યક્ષા ખતેશ્વરનું સુરમુંદરીચરિય’ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. બિનધાર્મિક કથા-કાવ્યોમાં ગુણદાગની બૃહત્કથા, કપૂરદાની લીલાવતી, પ્રવરસેનતુ’ સેતુગામ, વાકપતિનું ગૌડવં વગેરેનાં નામ આપી શકાય. ગૌડવંદો એક ઐતિહાસિક કાવ્ય તરીકે પણ ગણાય. વળી સેતુગામ અને ગૌડવંદો શુદ્ધ સાહિત્યિક મહાકાવ્યો છે.

(દ) પ્રખંધ :

આ પ્રકારની રચનાઓમાં અનેક પ્રકારના લૌકિક મહાપુરુષો અને ધર્મત્તમ એવં મુનુગન આદિ એકમતઃ અને અનેક નીર્ધર્મતા પરિચય આપવામાં આવેલ છે. જેના કૃતિઓ અર્થ—અનિર્ધારિત ગાંધારમાં આવી છે. એમાં પ્રાકૃત અને નાસ્તિક અને અધર્મિત્વે કલ્પેલ શ્લોકો છે. મેદુનુંગનો પ્રખંધ ચિંતન મણિ, જિનનાગસૂરિનું દેવિર્મ દો—કદ, પ્રખંધ, પ્રખંધચરિત વગેરેનાં નામોનાં પણ છે.

દુઃખો ઝીલ્યાં છતાં તેની પત્ની તેનાથી વિમુખ થઈને બીજા પુરુષ સાથે પ્રેમ-સંબંધ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે એ સંસારનો એક વિચિત્ર વિલાસ જ ગણાય. એ કદુ અનુભવ શુભધર્મને પ્રવર્જિત થવા પ્રેરે છે.

એ રીતે કથાનું મૂલ્યાંકન કરતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે આમાં અપરોક્ષ તરવો (વર્ણન, સમાસાદિ) ખાસ કરીને આવતાં નથી અને ઘટનાઓના મુદ્દે સંકલન અને સતત કુતૂહલ-ભાવના જન્ય રાખવાને કારણે કથાકારને એક સરો અને રોચક કથાનક બનાવવામાં સફળતા સાંપડી છે.

૯. અન્ય કથા-સાહિત્ય પર આ કથાની અસર:

મુનિચંદ્ર-કથાને જે જૈન પરિવેષમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે તો આ એક બિનધાર્મિક કથા તરીકે ઊપરી આવે છે. કથાના પાછલા ભાગમાં કનકવતીનું ભેગશાઈનો જે પ્રસંગ આવે છે તે કથાનકને ધૈરાગ્યપ્રધાન બનાવવા માટે ઇરાદાપૂર્વક નોંધવામાં આવ્યો છે. પ્રારંભમાં આવતા કનકવતીના સ્વયંવરના અંશને અને નિરદાસાર્થના પ્રસંગને પણ અલગ કરીએ તો આ કથાનકને પરવતી કાળમાં રચાયેલું સંસ્કૃત, શુદ્ધરાત્રી અને બીજી ભાષાઓની અનેક કૃતિઓમાં આવતી પંચદાની આરંભની કથા સાથે સરખાવી શકાય અને કનકવતીની કથાનો પ્રભાવ લોકો પર કેટલો અમલ રહ્યો હશે તેનો ખ્યાલ પણ તેમાં આવતી સમાન ઘટનાઓ ઉપરથી આવે શકે છે.

અરેલમાંથી આ કથા પુરોષમાં પણ મળી જાય એમ લાગે છે અને ત્યાંની કાન્દ-રત્નોએ માં આ કથાના મુખ્ય પ્રસંગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ બંને સંદર્ભ કરવા માટે નીચે મંત્રિયામાં માહિતી આપવામાં આવે છે.

કાન્દ રત્નો અને કૈવલમની ગાંધર્વને લગતી પંચદાંડની
આરંભની પાત્ર :

કાન્દ રત્નો અને કૈવલમની ગાંધર્વને લગતી પંચદાંડની આરંભની પાત્ર :
કાન્દ રત્નો અને કૈવલમની ગાંધર્વને લગતી પંચદાંડની આરંભની પાત્ર :

કાન્દ રત્નો અને કૈવલમની ગાંધર્વને લગતી પંચદાંડની આરંભની પાત્ર :

કાન્દ રત્નો અને કૈવલમની ગાંધર્વને લગતી પંચદાંડની આરંભની પાત્ર :

વિળ્ળાયં । શુભધર્મ અને વેતાલની ઉક્તિઓ અને પ્રત્યુક્તિઓ—ઋણુવ
સગીયસ્સ અવિળ્ળયસ્સ ફલં; રે, રે, પુરિસાહમ ! કિમેવં પલ્લસિં
દંસેમિ તે ગલ્લિયસ્સ ફલં તિ વગેરે.

કોઈક કોઈક જગ્યાએ દિલની જુદી જુદી ભાવનાઓને જાગૃત કરત
વર્ણનાત્મક પ્રસંગો પણ જોવા જોવા છે. હૈરવચાર્યના શિષ્યનું જુગ્મસામય વર્ણન
સ્મશાનનું ભયાનક વર્ણન, વેતાલ અને વિદ્યાધર સાથેના શુભધર્મના યુદ્ધમાં સાહસ
અને વીરતાભર્યું વર્ણન, કનકવતી દ્વારા દાસી સમક્ષ પોતાની વિવશતાના વર્ણનમાં
અને અન્ય ત્રણ યુવતીઓ દ્વારા પોતાની વિવશતાના વર્ણનમાં ઉપસતી કરુણતા
વિદ્યાધરના મરણ પછી કનકવતી દ્વારા શુભધર્મ પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ દર્શાવે
ધત્તાદિ પ્રસંગો નોંધવા યોગ્ય છે.

આ કોઈ અલંકારસભર કૃતિ નથી એટલે એમાં અલંકારોની અપેક્ષા રાખ
ન શકાય. ક્યાંક ક્યાંક બહુ સાધારણ ઉપમાઓ કે રૂપકો જોવા મળે છે—
કુષલવદલતરલં જીવિયં, વિજ્ઞુહાડોવમાસુરં મંદભગ્નં, મુક્તાદલ
સચ્ચદેદિ અંમુષિદ્દિહિઃ કોવજલળમ્મિ પયંગત્તળં, કોહગિ, અયસ્
સગધારા વગેરે.

ચક્રધનનમઃપ્રાપ્તિસચરિયંમાં તો દીર્ઘ અને જટિલ સમાસો જોવા મળે
પણ આત્મનુઃ કથાનકમાં વાપરેલ સમાસયુક્ત પદો બહુ સરળ છે અને વાંચક
વાંચનાર આત્મા પદનો અર્થ સમજી શકે છે, જેમ કે - પુલ્કવમિળવો
શિશ્યસમાસાદ્યકલ્લદગો, પદમદંતગુણવણપેશ્વરમચિળદિવાય, સ્વરવ
નાદયદુલ્લયદલ્લતરલં વગેરે.

(iii) ‘આ’ અને ‘ઈ’ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગનાં રૂપો

પ્ર. ૦ -ગાહા, માલા, પૂયા, મજ્જા, વીળા. કુમારી, કળગમતી, સામિળી.	ઓ-કલાઓ, માંહલાઓ, રાયવૂયાઓ. હાઈળીઆ, ચેહીઓ, જળીઓ.
દ્વિ. ૦ -માલે, પૂયં, વીળં, દયં. કળગમઈ, રૂયંતિ.	ઓ-કહાઓ. ઓ — — — — —
ત્ર. ૫-મુદ્ધાણ, આસીસાણ. કળગમતીણ, લચ્છીણ, ચેહીણ	હિ— — — — — હિ-ચેહીહિ, સહીહિ, જળીહિ.
પં. ૫-	હિંતો— — — — —
પ. ૫-ધૂણાણ, વીહિયાણ. કળગમઈણ, રયળીણ, લચ્છીણ.	ળં-સકામાળં. ળં-જુવડેળ.
સ. ૫-વિત્તવટ્ટિયાણ, ભૂમિયાણ, દિસાણ. રયળીણ, ચંડડમોણ, અઢવોણ.	ળ-જુવડેળ, રમળીળ. સુ— — — — —
સં. ૦ — — — — —	સુ— — — — —
૬-રિયમહિ, મુંદરિ, પુત્તિ.	ઓ-અડડજુયાઓ, વળદેવયાઓ. ઓ-મયવતીઓ.

૪. કાળિયિભાગ

(i) વર્તમાનકાળનાં રૂપો

વદ્યવચન

યદ્યવચન

અધ્યાપકો માટે ઉપયોગી

પાઠ્યપુસ્તકનો

(આ) વિશેષ ભાષા-પરિચય

પ્રાકૃત ભાષામાં ત્રણ પ્રકારના શબ્દ હોય છે :

(૧) તત્સમ (૨) તદ્ભવ અને (૩) દેશ્ય

તત્સમ એટલે શબ્દો સમાન. દા. ત. વાસ, કુમ્ભ, માત્રા, ગુણ, સંગાર, સિદ્ધિ
જાડ, શાસ, ભાષા વગેરે,

તદ્ભવ એટલે સ્વર અને અર્થનુસાર વિદ્યાર પામેલા દા. ત., લટ, (લ-
(લટ), લગ્ન (લગ્ન), ડલિય (ડલિય), આણ (આણ), મચક (મચક),
(મચક), પ્રાણ (પ્રાણ) વગેરે.

દેશ્ય એટલે કોઈના અને પ્રકારથી બદલા દા. ત., ચક્રવર્ત, (ચક્રવર્ત,
ચક્રવર્ત (ચક્રવર્ત) કુલ (કુલ), ચોક્કિય (ચોક્કિય), ગુણ (ગુણ)
(ગુણ) વગેરે.

૧. સ્વર વિદ્યાર

(૧) સ્વરો દ્વારા સ્વરોના ભાષાનુસાર અને મુજબના સ્વરો પાડ

સ્વરોના નામ — અ = આ માત્ર (મનુષ્ય),

આ = આ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

ઈ = ઈ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

સ્વરોના નામ — અ = ઈ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

ઉ = ઊ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

ઈ = ઈ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

ઊ = ઊ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

ઋ = ઋ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

ૠ = ઠ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

ઌ = ઌ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

ૡ = ડ. પ્રાણિક (પ્રાણિક)

(iii) કેટલીક વાર દંત્ય વ્યંજનનું મૂર્ધન્યીકરણ થાય છે. પદમ (પ્રથમ), પતિત (પતિત), મદય (મૃતક), પડાયા (પતાકા).

‘ર’ નો ‘લ’ પણ મળે છે : ચલણ (ચરણ).

‘સ’ નો ‘હ’ અલ્પ પ્રમાણમાં છે : દિવહ (દિવસ).

ગ. અન્તિમ :

શબ્દની અંતે આવેલા વ્યંજનનો લોપ થાય છે અથવા તેમાં સ્વરનો ઉમેરો થાય છે.

કિંચ (કિંચિત્), જાય (યાવત્), તાવ (તાવત્), પચ્છા (પશ્ચાત્).

મામીગ, મામીસા (આશિષ્), દિસા (દિશ્)

(ii) સંયુક્ત વ્યંજન

ક. પ્રારંભિક :

કેટલીક વાર પ્રારંભના સંયુક્ત વ્યંજનમાં સ્વરનો ઉમેરો કરાય છે.

ક-કિંચિત્ (સકા), વિચી (ચી). ક-કમચિય (કમ્ચ)

ખ. મધ્યવર્તી :

(i) કોઈ વ્યંજન સાથે આવેલો અલ્પ પ્રાણ વ્યંજન મહાપ્રાણ થઈ જાય છે અને તેને વ્યંજન તે મહાપ્રાણનો આદ્ય પ્રાણ થઈ જાય છે.

અનિ (અનિ), વનિ (વનિ), હનિ (હનિ), અચ્છનિ (આશ્ચર્ય).

(ii) સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક વ્યંજન મહાપ્રાણ લેાય તો બીજો તે મહાપ્રાણને અનિયંત્રિત, અર્થ જાય છે.

કન્ય (કન્ય), કટ્ટ (કટ્ટ), વિચ (વિચ), વિચ (વિચ), મદમા (મદમા), ઉચ્ચ (ઉચ્ચ), માટ્ટી (માટ્ટી).

(iii) અન્ય કેટલાક :

ક = જત, કમ્પ (કમ્પ), કમ્પ (કમ્પ), વચ્ચાવ (વચ્ચાવ).

ક = જત, પ્રચિત્ (પ્રચિત્), જત = જત, પ્રચિત્ (પ્રચિત્).

ક = જત, વિચિત્ (વિચિત્), જત = જત, પ્રચિત્ (પ્રચિત્) મચ્ચા

જત = જત, જત (જત), જત (જત), જત (જત) કટ્ટ (કટ્ટ)

જત = જત, જત (જત), જત (જત), જત (જત)

જત = જત, જત (જત), જત (જત), જત (જત).

જત = જત, જત (જત), જત (જત), જત (જત).

જત = જત, જત (જત), જત (જત), જત (જત).

સુ (સહ) = નિશ્ચય માટે

ચિય (એવ) = જ

ચેવ (હવ) = જેમ

ચેવ (ચ-એવ) = જ

ત્વિય (એવ) = જ

જહ (યદિ) = જો, જ્યારે

જમો (યતઃ) = કારણ કે, કે

જમ્મ (યત્ર) = જ્યાં

જહા (યથા) = જે રીતે, આ
પ્રમાણે, કે

જાવ (યાવત્) = જ્યાં સુધી, જ્યારે,
જેટલામાં

જંગ (કારણ કે, જેને લીધે

જં (યત્) = કે, જે

જા (ન) = નહીં

જમ્મ (યતઃ) = એટલે, આ કારણે,

માટે, ત્યારે, ત્યાર પછી, તે

સમયે, તે.

જહા (યથા) = ત્યાં

જહા (યથા) = જે તથા, અને, તેમ
જહા (યથા) }

જેવ (યદૈવ) = તે જ રીતે

જાવ (યાવત્) = તે કારણે, એટલે,
તેથી, તે.

જાવ (યાવત્) = તે સમયે,
તેથી, તે.

જાવ (યાવત્) = તે, તેથી, તે

ધિરત્થુ (ધિગસ્તુ) = ધિકાર છે

પછા (પશ્ચાત્) = પછી

પમિતિ (પ્રમૃતિ) = ઇત્યાદિ,
થી માંડીને, સુધી

પિ (અપિ) = અને, પણ

પુણ, પુણો (પુનઃ) = ફરી, વળી, તે

વાહિ (વહિઃ) = બહાર

મો (મોઃ) = સંબોધન

ય (ચ) = અને, જ

રે રે = તિરસ્કાર સંબોધન

મુહા (મુઘા) = ફેગાટ, મિથ્યા

વ (હવ) = જેમ

વિય (હવ) = જેમ

યા = યા

વિ (અવિ) = અને, પણ

વિના (વિના) = વગર

હવ (હવ) = જેમ

સદ (સ્વયમ્) = પોતે જ,
આપોઆપ

મહિં (માર્ગમ્) = સાથે, સહિત
મત્ત્વદા (મર્ત્ત્વદા) = બધી રીતે

મદ = સાથે

મુળ (મુળ) = આવતી કાલે

મુદ્દ (મુદ્દ) = માથું, આગી પેટે

દયા. દહે = નર્મ ને સંબોધન

હિ = તિરસ્કાર માટે

દ (બદ) = તિરસ્કાર માટે

पाइय-कव्यस्स नमो, पाइय कव्यं च निम्मियं जेण ।
 ताणं त्रिय पणमामो पढिऊण य जे वियाणंति ॥
 समयं पाइय-कव्यं, पढिउं सोउ च जे न-याणंति ।
 कामस्स तत्त-तत्तिं, कुणंति ते फट्ट न लज्जंति ॥

(बजालमं ॥)

[प्रकृत काव्य और उसकी रचना करनेवालों को नमस्कार । उनको भी
 नमस्कार जो इसका पाठ करना जानते हैं अर्थात् इसे समझते हैं ।]

[प्रकृत काव्य असुन-तुल्य है, जो इसका पाठ करना नहीं जानते और इसे
 समझते नहीं वे श्रेयार रम के विषयमें चर्चा करते हुए लज्जित क्यों नहीं होते ?]

परिमोक्षियं । भणियं च तोप-कुमार ? भट्टिदारियापसेणं किंचित् वत्-
वमत्थि, ता विवित्तमादिसत् कुमारो । तओ कुमारेणं पासाई पलोइयाई,
ओसरिओ परियणो । तओ भणियो तोप-कुमार ! कुमारी विष्णवे
महा-इच्छिओ मप तुमं, किंतु जाव य मह कोइ समओ ण पुणो ताव
य तप अहं ण किंचि चत्तवा, किंतु मप तुइ परिग्गहे चैव चिद्धियं
ति । मप भणियं-एवं भवतु, को दोसो ? त्ति ।

३. तओ पच्चूसे सयलणरवइपच्चक्खं लच्छीए व्व महम्महस्स
महं तोप उणिया वरमाला । विलक्खीभूया सयलरायाणो गया णियं
यट्ठण्णु । तओ सदीहिं सा भणिया-पियसहि ! को पयस्स तप गुणो
दिट्ठो जेण समप्पिया वरमाला ? । तोप भणियं-मइउज्जुयाओ !
गुणइ—

णिज्जितयतियमसमूहं स्वयं सच्चयद, किं गुणोद्देणं ? ।

मव्वंगसुरद्धिणो मव्वयस्स किं कुमुमणियरेणं ? ॥ २ ॥

तओ वत्तो विच्छेत्तुणं विवाटो । णीया य सणयरं । कणमतीप
कओ वावायो । टिया णिययावासे । पच्चूसे समागओ अहं तोप
भवतं । दिण्णापणो य उवविट्ठा । उवविट्ठा य सा मह समीये । पट्ठियं
च तोप पट्ठुत्तरं, तं जहा —

मव्वयं भवण वण केरिमं ? १. च जुषइण केरिमं नट्टं ? २ ।

स्मणीण मयावड केरिमं च वित्तं सक्कामाणं ? ३ ॥ ३ ॥

एव लट्ठिक्कण भणियं-सायिळामं । पुणो मप पट्ठियं—

किं कारणं तणाणं ? १. का सदी होइ भुमणय्यमि ? २ ।

नेत्तं सदीममिदं किं तप वयणस्स सायिळं ? ३ ॥ ४ ॥

तोप लट्ठिक्कण भणियं-समयं ।

तओ सणविस्से वदुववरेणं पट्ठियं

रेओसियं । भणियं च तोप-कुमार ? भट्टिदारियापसेणं किं वि वत्-
 मरिय, ता विवित्तमादिसउ कुमारो । तओ कुमारेणं पासाई पलोइयां,
 सिरिओ परियेणो । तओ भणियो तोप-कुमार ! कुमारी विणवे
 हा-इच्छिओ मप तुमं, किंतु जाव य मह कोइ समओ ण पुणो ताव
 तप अहं ण किंचि वत्तवा, किंतु मप तुह परिग्गहे चैव चिट्ठियं
 । मप भणियं-एवं भवतु, को दोसो ? त्ति ।

३. तओ पच्चूसे सयलणरवइपच्चक्खं लच्छीए व्व महमहस्स
 हं तोए उणिया वरमाला । विलक्खीभूया सयलरायाणो गया णियं
 टण्णिमु । तओ सहीहि सा भणिया-पियसहि ! को एयस्स तप गुणो
 हेो जेण समणिया वरमाला ? । तोए भणियं-अइउज्जुयाओ !
 पुणइ—

णिज्जितयतियससमूहं स्वं सच्चवह, किं गुणोहेणं ? ।
 मत्तंगमुरट्ठिणो मरुयस्स किं कुमुमणियरेणं ? ॥ २ ॥
 तओ वत्तो विच्छेदणं विवाहेो णीया य सणयरं । कणममतीए
 तओ आवासेो । टिया णिययावामे । पच्चूसे समागओ अहं तोए
 वत्तं । दिण्णामणो य उवविट्ठो । उवविट्ठो य सा मह समीवे । पट्ठियं
 य तोए पण्डितं, तं जहा —

मभयं भयण मण केरिसं ? १. च जुवईण केरिसं नट्टं ? २ ।
 मत्तणीण मयायइ केरिसं च वित्तं मत्तामाणं ? ३ ॥ ३ ॥
 मप लरिउण भणियं-साविळायं । गुणो मप पट्ठियं—
 हिं कारणं तण्णं ? १. का मदेो हेोइ भूयणायमि ? २ ।
 नेव्हे मदेममिदं किं तु वयणस्स साविळं ? ३ ॥ ४ ॥
 तोए लरिउण भणियं-तमयं ।
 गुणो अण्णमिदं 'वट्ठमवति' पिट्ठियं ।

वत्तं विट्ठमं विट्ठियं, तं जहा ? ५ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

भयवं ! ण जुत्तमेवं अवरणरवतिसमाणत्तणेण मं चलीकाउं, अवि य
 ण तुम्ह एस दोसो, एस इमीए एवंविहणरवइसयसेवियाए रायलच्छीए
 दोसो त्ति, जेण भयवन्तो वि सीअजणे ममम्मि णियआसणपयाणेनं
 एवं ववहरन्ति भयवं ! तुम्हे मज्झ दूरद्विया वि गुरवो, अहं पुण
 णिययपुरिसुत्तरीए उवविट्ठो । थेववेलाए भणितमाहत्तो भयवं ! कयथो
 सो देसो जयरं नाम पएसो वा जय तुम्हारिसा पत्तमेणावि आग-
 च्छन्ति किमंग पुण उद्विसिउं ति, ता अणुग्गहिओ अहं तुम्हागमणेणं ।
 जट्ठाग्णिणा भणिय-णिरीहा वि गुणसंदाणिवा कुणंति पक्खवायं
 भयजणे, ता को ण तुम्ह गुणेहि समागरिसिओ ? त्ति, अवि य तुम्हा-
 रिसाण वि समागयाणं णिक्किचणो अम्हारिसो किं कुणउं ?, ण हु
 मया जम्मपमभिति परिग्गहो कओ, दविणजाणय विणा ण लोगजता
 संपज्जइ त्ति । पवमायणिकुण भणियं मए-भयवं ! किं तुम्ह लोगजताए
 पओयणं ?, तुम्हासीसाए चेव अत्थित्तं लोयस्स । पुणो भणियं जट्ठा-
 रिणा- हाभाय !

गुरुयणपुया पेम्मं भन्ती सम्माणसंभवो विणओ ।

दाणेण विणा ण हु णिध्वडंति मच्छम्मि वि जणम्मि ॥ ६ ॥

दाणं दविणेण विणा ण हाउ, दविणं च धम्मरहियाणं ।

यम्मो विणयविट्ठणाण, माणजुत्ताण विणओ वि ॥ ७ ॥

७. पवमायणिकुण भणियं मए-भयवं ! पवमेवेयं, किंतु तुम्हा
 रिसाणे अययोयणं चेव दाणं, आपसो चेव सम्माणं, ता आउसं
 अत्थयस्स किं मए कायवे ? ति । भणियं अट्ठवायणिकण-महाजाण
 जट्ठारिसाणं पक्खवायम्वरणदन्तिउत्ताणं अत्थिजणदेवणं मणोपपुण
 ति, ता धम्मि मे वट्ठि न दिससणि कयपुण्णमेवमए मज्झए, तुम्ह
 किं नुत्तं आपसए, जे पवमायणं महाजाणो सम्मत्तिअरविउयावे
 वत्तए विट्ठिआउ नओ मए लोको अट्ठवम्ममंतायपरिममोः दो
 णि उदो मए अणित्तं-मयवे ! अणुग्गहिओ दविणजाणोः ति, न
 ति मए हति वा विणये कायय ? ति आउसं भयवन्तो । लोकोदमेव
 भणितं जट्ठारिसाणं जट्ठ मएमाए इमीए किंउत्तएवमए मए

त्ति । तत्रो पत्तो अमरिसिओ वलिओ मज्झ सम्मुहं । अणाउहं च ददूण
मप समुल्लिख्यं मंडलगं । संजमीकयं परिहणयं सह केसपासेणं ।
पयट्ट दोणह वि बाहुजुद्धं । लग्गा जुल्लिखं विविहकरणेहिं कत्तरिण-
हारेहिं । एवं च जुल्लंताणं मप पाडिओ सो दुट्ठवाणमन्तरो । सत्तप-
हाणत्तणेण य वसोकओ । भणियं च तेण—भो महापुरिस ! सुंचसु
तुमं सिद्धो हं तुह इमीए महासत्तयाप, ता भण किं तुह कीरइ ? ति.
मप भणियं—जं पस जडहारी समीहइ तं, तुमं कुणसु जइ सिद्धो ।
तेण भणियं—एयस्स तुहावट्ठंभसिद्धमन्तस्स सइ चेव सिद्धं सव्वं, तुह
पण किं कीरइ ? ति । मप भणियं—मज्झ पत्तिण्ण पओयणं जमेयस्स
मिलि ति नहा वि जइ सा मम भज्जा कह वि वसत्तणं महं णिउज्ज
ति । तेण उवओगं दाऊण भणियं—भविस्सइ सा तुहं कामरूवित्तण-
पमाणा तुमं पुण मज्झाणुदावेण कामरूवी भविस्ससि । दाऊण वरं
मओ वेयालो ।

१० इयरेण सिद्धमन्तेण भणियं—“महाभाग ! तुहाणुदावेण सिद्धो
मनो, संपन्न समोद्धियं, ज्ञाया दिव्वदिट्ठी, उल्लसियं अमाणुसोच्चियं
यंरियं, समुपपणा अण चिचय देहपपहा, ता किं भणामि तुमं, को
सुद्धिने वि तुमं मोक्षण अणो एवंविहं मगं परोवयारेकामियं पडि-
वत्तइ । अहं नृप गृणेहि उवकर्णीकओ ण सक्कुणोमि भासिउं
सक्कामि ति सक्कज्जणिट्टरया, ‘परोवयारत्तपरो मि’ ति अय्येणं
चेव दिट्ठस्स पुणत्तं, ‘तुम्हायत्तं जीवियं’ ति ण नेहभावाचियं,
‘अय्ये ति’ ति दुगेकरणे ‘णिक्कारणं परोवयारत्तणं’ ति अणुताओ
कम्मदादावेण ‘नेवकर्णीओ अहं’ ति आणत्तयादावेण । एवमादि
अणत्तणं मओ भाववाचयिओ सद वेदि सीमेदि ।

११ अहं वि पक्कवाचिऊण सुगारं पविट्ठो नियमावासे । सुहो
पक्कवाचिऊण दिट्ठो जयइ इयार्त्तये । मओ य अणत्तवर्णीयवणे ।
अणत्तवर्णीयं पक्कवाचिऊण पविट्ठियं । मप पविट्ठियं दिट्ठोपिया ।

इह विस्मयिओ लोको जेण इयार्त्तयं पक्कवाचिऊण महे ।

अहं वि पक्कवाचिऊण पविट्ठो जयइ इयार्त्तये । मओ य अणत्तवर्णीयवणे ।

उग्गाहिओ धूओ । पवट्टियं णट्ठं । विज्जाहरेण भणियं-अज्ज कीप
वारयो ? । तओ उट्ठिया कणगमती, समारद्धा णच्चउं । णच्चन्तीए अ
इमीए पगा किंकिणी सगुणा तुट्ठिऊण गया । गट्ठिया सा मए, संगो-
विया य गविट्ठा य तेहिं साऽऽयरेण णोवलद्धं त्ति । उवसंवसियं व
णट्ठं । विसज्जियाओ तेण गयाओ नियेसु ठाणेसु दिक्करियाओ ।
कणगमई वि समारुढा विमाणं सह दासचेडीहिं । अहं पि तहेव
समारुढो । समागयं कणगमईभवणं विमाणं ।

१५. णिगंतूण अहं गओ णिययभवणं । अलखिओ चेव पविट्ठो
निययभवणं । जामसेसाए खणीए पसुत्तो । उट्ठिओ य समुट्ठिपसुरिए ।
कणगुचियकणणिज्जं । समागओ य मंतिपुत्तो मह मित्तो मदसागराहि-
दाणा । तस्स मए समणिया किंकिणी । भणियो य सां मए जहा-
कणगमतीए मह समोवगमस्स उपपेज्जसु भणेज्जसु य ‘पडिया पसा
मए लद्धं’ त्ति । तेण भणियं-एवं करेमि त्ति ।

१६. गओ अहं कणगमतांगेहं दिट्ठा सा मए । उवविट्ठो दिण्णासणे ।
उवविट्ठा य सा मह समंवे पट्ठमसुरियाए । पत्थुयं सारीहिं जूयं ।
जिओ अहं । मागय कणगमतीए गदणयं । समणिया किंकिणी
मदसागरेण । पव्वभिण्णाया य सा इमाए । भणियं च तोए कदि
पसा लद्धं त्ति । मए भणियं-किं कउत्तं ? । तीए भणियं-एवमेव । मए
भणियं-जइ कउत्तं ना वेगदसु अमहेहिं पडिया पसा लद्धं त्ति । तीए
भणियं कदि पपसे लद्धं ? त्ति । मए भणियं-कदि तुइ पडिया ? ।
तीए भणियं-ए यएण वि मए भणियं पसा मदसागरा णेमिंजओ
मई भूय भव्ये च जएण त्ति, इमे पुट्ठ जस्स पडिय त्ति, पसा चेव
सहिंस्स त्ति । पुत्तिओ कणगमतीए मदसागरे । तेण वि य मद-
सागरा पण्डित्तं भणिए सुवे तिवेयस्समि त्ति । तीए भणियं एवं
त्ति । तए य अहं तीए सह दासागरे वेहिं तिवेयस्समि ।

१७. अहं अण्णसिप सुणिए सयाए जामसेसाए खणीए । उट्ठेपारं
पणणी मया कणगमतीए अवयं । दिट्ठा तदेव सा मए । पुणो वि
आए कदि पुत्तिउत्तए भणिए विट्ठोत्तरे विमाणं । समागदो य
विमाणं विट्ठोत्तरे कउत्तं कउत्तं त्ति । पणणी तस्समं । पण

कणगमईप । कणगमतीप भणियं-कहिं पुण तुम्हेहिं पयं पावियं ?
 ति । मप भणियं-कहिं पुण पयं णट्ठं ? ति । तीप भणियं-जहा इमं
 मह णट्ठं तहा सइं चेव अज्जउत्तेण दिट्ठं ति । मप भणियं-मज्झण्णेण
 साहियं, अहं पुण अमुणियपरमत्थो ण याणामि जं जहावुत्तं ति । तीप
 भणियं-किमणेण णट्ठवयणेणं ? किं बहुणा ?, सोहणमेयं जइ सइं चेव
 अज्जउत्तेण दिट्ठं, अहमणेण केणावि साहियं तओ ण सोहणं ति ।
 जओ जलणपवेसेणावि मह णत्थि सोहं ति । मप भणियं-किमेत्थं
 जलणपवेसेणं ? । तीप भणियं-सयमेव विण्णाही कज्जउत्तो, जहा
 पत्तियं विण्णायं तहा सेसं पि, जाणिस्सइ ति । एवं भणिकण सखेया
 निताउरा य वामकरयलम्मि मत्थ णिमेऊण ठिया । तओ अहं येव-
 धेलमच्छिऊण काऊण य सामणणकहाओ मइसागरेण सद्धि हसावेऊण
 य अण्णकहालायेण कणगमइं गओ णिययमावासं ति ।

१०. पुणो पुद्बकमेण य जाममेत्ताप रयणीप गओ कणगमतीप
 रोहं ति । दिट्ठा कणगमती सह दासचेडोहिं विमणा किं पि किं पि
 अकुट्टकमरं मन्तयन्ता । उवविट्ठा य अहं ते ? ता)सि समीये अणुवत्तं
 कियओ । तओ थैववेलाप भणियमेतीप दासचेडाप जहा सामिणि !
 कीरुड गमणारंओ, अडकमद वेला समिही ओ विज्जाहराहियती । तओ
 कीरुड णोत्तानिऊण भणिय कणगमतीप जहा-“अला ! किं करेमि !,
 मेरुजाउणी अहं तेण विज्जाहरणदिदेण कुमारभावम्मि णेऊण गमयं
 गयिया जहा-हाव तुमं मण णागुणयाया नाव तप पुत्तितो णागुण-
 कर्ताओ । पट्टिवणं च तं मप । जणयागुणोहेण विवादी त
 अणुजाउणीओ । अणुमया य पययमच्च । अहं पि गुण क्वाप्पिनाइयया
 तपयययता जया । जाणिओ य विज्जाहरवडयो मइ भत्तुणा । ता ण
 उणापि ‘विज्जाहरवडयो भविस्सइ’ ति सामंके मइ दिपणा किं या
 पय मइ दइओ तम्मि विज्जाहरवडवज्जणम्मि पयं गच्छं पट्टिवज्जणम्मि ?
 ति उदाउ तो मे चेव दासइस्सइ ? किं या अण्णं किं पि भविस्सइ !
 ति मज्झिम सुत्तद्विंश्या इमेवं देहेण ण याणामि किं हो मं ।
 तुमं विज्जाहरीं विज्जाहकरीं य दइण्णुत्तरीं य जहाणीं य मइहो
 अणुमइ । तओ कोवणारंओ यहुअययओ य सत्तयाइं जया-
 सत्तयाइं विज्जाह कोओ, अणुमइहो कइअगइ, ता पयय विज्जाह

सरणं अडवीप महं को होज्ज अमाणुनाप घोराण ? ।
तह वि अकारिमधीरो त्ति अज्जउत्तो महं सरणं ॥१२॥

२२. पयं च सोऊग भणिय विज्जाहरेणं-साहसु को सो तुह
अज्जउत्तो ? त्ति । मप चित्तिर्यं-सोहणं पुच्छियं, महं पि संसओ वेव ।
तमो भणियं चेडोप—

जेग समकयं चिय गरवईण गुण-रूव-विक्रम-वलेण ।
सोहगजयपडाय च सुयणु मह सामिणी गहिया ॥१३॥

जेगं चिय गरयगुणेण सयलसत्थत्थभावियरसेण ।
दुरं वि ठिओ णाओ तुमं ति केणइ पओपणं ॥१४॥

जेग तुमं दिट्ठो चिय ण होसि भुवणम्मि साहसधणेण ।
नेममहमनणां कोमाणमिच्छामि किल रक्खं ॥१५॥

२३. पयमायणिकरण दट्ठोद्विभित्तिभासुरेण भणियं विज्जाहरेण-तम
गरवदम्भं सरणंममयस्मं णत्थि ते जीवियं । ति भणमाणेण विज्ज
कल्लवकोदभासुरं कट्टियं मंडलम् । गिल्लुको तवभण तवयरेतरेणु नर
वि परियणी । पयंतरम्मि मप पयडीहीऊण हसिऊण य भणियं-रे
विज्जाहरेण ! कावुग्गि ! इत्थीजणमज्जेकवोर ! जवईणं उयतिं सा
कट्टियं ण कट्टियं अल्लणो पंचभुगणो ? अहे ति पदविदपुत्ति ।
मम दाम्भिको कट्टियं ति तदा वि पंचविदे वश्ये किमणं काय
मि विमलमदे मेवय ण होसि ति, अभिमुदो वल्लम् । ति भण
कट्टियं पयंतरं कट्टियं । सो वि मदिवा दट्ठो विट्ठो मम गम
पयदा इति पयंतरं विज्जाहरेण वणपयदा । सोओ मम पय
कल्लवको दाम्भिको वणपयदा ममोदरि मंडलम् । सुत्तिर्यं ते ।
कट्टियं पयंतरं विज्जाहरेण विट्ठो । दाम्भिकवणपयदा दुरो ।
कट्टियं पयंतरं विज्जाहरेण ममोदरि मंडलम् ।

ज्जाहरो ? । चेडीए भणियं-सुद्धु जाणियं सामिणीए । कणगमतीए
 भणियं—अज्जउत्त ! ण जुत्तमेवं भवओ ववहरिउं, जओ विसमो सो
 विज्जाहरो । मए भणियं—अहं पुण किंसमो तुज्झ पडिआमि ? । दास-
 चेडीए भणियं—'सामिणि ! किं भणामि ? इत्थीजणपसंसणं पि पयस्स
 'णिदं' ति, 'धीरो' ति चेद्वाए चेव विण्णायस्स पुणरुत्तया, 'महायल-
 परकमो' ति पयडियं विज्जाहरमारणेणेव, 'तुहाणुरायणिअरो' ति
 सामिणीए सयमेव विण्णायं, 'उदारचरिउ' ति चइऊण रज्जं गच्छंतेणेव
 पयडियं । उवरिं किं भणामि ? , पयस्स जं उचियं तं सइं चेव
 सामिणी जाणिस्सइ' । ति ठिया चेडी । तओ एवमार्यणिऊण भणियं
 कणगमतीए हला ! किमेत्थ जाणियत्थं ? । पुट्ठामेव चरमालाप सद्धि
 समपियं दिदये, संपयं अहमणेणं णियजीवियमोल्लेण वसीकया । संपयं
 वेदस्स जीवियस्स य एम एव मे पटवति ति । काहमवरस्स करिण-
 यस्स । सववदा अणुकूलो मुखो उवयारी पिओ य, णिहावत्तिणी
 अहमिमस्स । ति भाणऊण कणगमती सलज्जा अहोमुही ठिया । तओ
 मए भणियं—'मुद्धि ! किमणेणं अपिण्णं ? , ण मए अउव्वं किं पि तुह
 णिंसनें कयं, जओ किं थवो परिहवो 'णियवभज्जा परवस' ति ? ,
 तओ णियपरिहवविमोहणत्थ सव्वं मए चेदियं ति । अयि य—

लंघित्तं सदरहरो, अप्पा विण्णइ भिगुस्मि ओरस्मि ।
 परविज्जतं मुखालाकरालिपं हुयवहे जलप ॥१३॥

दुक्खजित्तो चरत्ततं तणं व तुलिकुण अत्थमेवाओ ।
 अप्पा विज्जतं अयमस्मं सगग्गाय व जदिच्छं ॥१४॥

लंघित्तं लुट्ठियणं, ण गणित्तं मुखणो कुलं पीलं ।
 लाजः वि परिचरत्ततं सद वंभुयमेण पीलं ॥१५॥

किं वदुम ? । अयमेवायसायस्सवदणदुक्खपरिहवो ।
 अप्पा विज्जतं अयमस्मं कायणा माणुसस्स जए ॥१६॥

अहो मुद्धि ! विरज्जं दुक्खं कयं किं ण कीदं जयस्मि ।
 अप्पा लुट्ठियणिं दुक्खेदि विण्णं ण मोदव्वारं ॥१७॥

किं तुह भक्ता केणइ समुद्धम्मि पक्खित्तो जेण तस्स तोरं पलोपसि?।
 नओ तीण ण किञ्चि जंपियं । केवलं मुत्ताहलसच्छहेहि धूलेहि अंसुयि-
 द्दहि रोविडमाडत्ता । तं च रुयंति पेच्छिऊण मइ अतीवकवणा संवुत्ता ।
 पलोडयं च मए दिव्वणाणेण जाव जाणिओ समुद्धपक्खिवणपज्जवसाणो
 जोसेमो वइयरो । भणिया य एसा मए जहा-पुत्ति ! एहि आगच्छ
 आसमाय, होमइ तुह तेण सद्धि समागमो तइयदिणम्मि, वीसंथा
 होदि । नओ आसासिऊण आणिया आसमपयं । काराविया कह कह
 चिमइया किलेसेणं किपि पाणवित्ति । भक्खियाणि वाहजलपक्खालियाणि
 कइवि पक्कलाणि । तया पोरानकहाहिं चित्तान संजोयणे कइ कइ
 पि तांवा कणममाणा हो वासरा । अज्जं पुण पसा मरणेक्कवसाया
 पण्डितियसयलवावाग वट्ठहि उवरक्खिउज्जमाणा धरिया जाव य तुमं
 समागओ’ ति । मए भणिय-भयवं ! अणुग्गिहीओ म्हि, दिणमिमोय
 पंथियं मइ च ।

२६. तया अहं कुलवड्ढममावाओ उट्ठिओ । गओ तीप समीयं ।
 भणिया च मए-सुद्धि ! पयाणि ताणि सच्छदवाणिओ विट्ठिणो विल-
 म्भित्ताणि एसा कम्मणा परिणडे, एवेविहवइयरअणं चत्तणिययर-कलता
 मुणियाओ नृणपरण्णाइ समासयन्ति, एवेविहवइयमाणं च गोयरीओन्ति
 जणदिट्ठान्ति । ता वीसंथा होदि ति भणिऊण वेत्तण य कणममति
 एसा विगिन्तिय । मज्झिओ य विट्ठिणा । कया तथेव कयलानिर्दि-
 त्तेहि पाणवित्तो । वाटित्तो कुलवड्ढा भोयणणिमित्तं । मए भणिय-
 उव्वं ! कया पाणवित्तो, भणानु कुलवड्ढि । नेमिओ मुणिकुमारओ ।

२७. तया य अहं तथेव कणममतीप मइ पुण्णो । पुणो वि
 मेत्तेर विट्ठिणोवाटण मए जेय मइ कणममताय अयइरिओ । मयण-
 मए मेत्तेर पुणो वि पक्खित्तो समुद्धे । कणममताय तथेव अण्णा-
 म्भित्तं समुत्तिण्णत्ति य हो वि विट्ठिणिओपण पुणो वि तथेव
 विट्ठिणोवाटण मए जेय मइ कणममताय अयइरिओ ! कियो ! मए भणिय-
 उव्वं ! कया पाणवित्तो, भणानु कुलवड्ढि । नेमिओ मुणिकुमारओ ।

हराहमो, उच्छ्रियमणेणाउहं, अणाउहाणं च असिक्खिओ मह करो
 पहरिउं । तओ कणमगईए समीववत्तिणीए ठाऊण भणियं-दयासं
 केणेत्ता तुह बुद्धी दिण्ण ? त्ति । तेण भणियं-भाउज्जायाए अहमेव
 काग्गिओ मिह । तओ एयमावण्णिऊण मए भणियं-अणत्थपरंपराए
 कारणं महिलाओ, ण पत्थ संदेहो । तओ 'ण पुणो वि तए परिसं
 कायव्वं' ति दहं णियमिऊण सुक्को विज्जाहरो । अहं च समागओ
 कुलवतिसमीव । तेणावि वहुं आसासिओ णीओ य वसिमं ति ।

३१. तथ य णगरासणे दिहो मए एक्को महानुणी । वंदिओ
 मए । कया धम्मकहा । भणिया य मए कणमगती जहा-सुंदरि ! असा
 मंसागे, विसमा कम्मगई, बहुपच्चवाओ घरवासो, चलाणि इंदियाणि
 अङ्कुटिया पेम्मगती, को जाणइ केरिसमवसाणं । ति, ता वरं स
 धेय छडिऊण एयाई पव्वज्जामो महापुरिसचरियं ति । तीए भणिं
 अज्जउत्त ! सोदणमेयं, किनु अहिणवं जोव्वणं विसमो विसमसरो, ण
 तएच्छ माणियं विसयमुद्धं, ण य जाणिज्जइ केरिसमवसाणं ? ति
 ता अदमयताणि पुच्छिऊण जहोच्चियं करिस्सामो त्ति । मए भणि
 "सुंदरि ! ज्ञमभिहितं किनु 'अहिणवं जोव्वणं' ति जं बुत्तं तथ

बुद्धगहाओ णवजोदवणे वि धीरण सुदरो होइ ।
 दमराण पुण बुद्धत्तणं वि णिव्वडइ तारुणं ॥२८॥

कापुरिमाणं विसमो विसमसरो, ण उणा धी/पुरिसाणं ।
 नमस्सि मगधारा निपट्ठा, ण उणाइ वज्जमि ॥२९॥

अणवरयज्जिच्छियसंपदन्तभोगोहि लालिओ जीवो ।
 लमस्सि ण उणा तित्ता जलणस्स व हव्वणिवहेण ॥३०॥

जोणिज्जइ अदसाणस्सि सुयणु ! भोगेहि निच्छिओ पाओ ।
 ववेहि वेहि मएण ज्ञावइ मग्ग-उपवगोसु ॥३१॥

३२. तं पुण भणियं अणत्थपरंपराणि पुच्छिऊण म काग्गिओ
 होमवणे लोकाणयेयं अहं अणत्थपरंपराणि अपाओ हि दि म. होइ । ति
 अणत्थपरंपराणि पुच्छिऊण म काग्गिओ अणत्थपरंपराणि पुच्छिऊण म काग्गिओ

ता सव्वहा भवियव्वमेत्थ केणइ कारणेण” । ति मुणिरुण उट्ठिओ
तीए समीवाओ । गओ य णिल्लवखमेव आराममञ्जयारे चेव येने
भूमिभायं । जाव समागओ एको पुरिसो । पुच्छिओ य अहं तेण
जहा-किमेत्थ संपयं पि चिट्ठइ कुमारो ? । मए भणियं-को एस
कुमारो ? । तेण भणियं-राइणो ईसाणचंदस्स णयरसामिणो गुणवं-
हिहाणो मज्झणहसमए समागओ आसि, तओ अहं तेणेय कज्जे
पेमिओ, समागओ य, “अओ पुच्छामि त्ति । मए भणियं-गओ कुमा-
समासाइयइहलाभो त्ति । तेण भणियं-किं घडिया सा तस्स ? ।
भणियं-ण केवलं घडिया, णीया य सा भवणं । तेण भणियं-सोह
मएतो अणुबंधो दिट्ठमेत्तीए चेव उवरि कुमारस्स । त्ति भणिरुण ग-
हो । चित्थियं मए-धिरत्थु संसारविलसियाणं, धिरत्थु महिलासहावा
अयि य—

ण गुणेत्तिं णेय रुवेण णोवयारेण णेय जीएणं ।

येणइ महिलाण मणो चवलो पवणुद्धुयधओ न्व ॥३७॥

३५. तओ मए चित्थियं-जावेसा महिलावियारं ण देसेइ ताव
णादूरे माउलमगेहं, तत्थ मोत्तुण एयं जहोचियं करिस्सं । ति नि-
रुण गओ तीए समीयं । भणिया य सा मए जहा-एहि गच्छा-
तीए भणियं-पच्चुमे गमिस्सामो । मए भणियं-सत्थो लओ, १
चेय वच्चामा । तओ सा एयमुदी हियणां मह भवणं उच्चलि-
ययंति अउरे चउरिं दियदेहिं तीए माउलमस्स गेहं । पच्चभिण-
य सा । तओ वट्ठं विसुग्गिण पुणजायं पिय मणममाणेण आ-
पणं-पेयणादीहिं कयमुचियकरणिज्जं । माहिओ मए विजाअ-
सत्थो वट्ठं । तेण भणियं-हिं ण संभावित्ठइ संसारो ? त्ति ।
अए तीए चेय ययणां णिमओ पुच्छिमज्जामे । गओ य तस्स आ-
सस्स मएह उस्संतिर धम्मो णिमओ । पच्चइओ य तस्स-
आ तस्स मह निवेदकएणं ति ।

एयं मुणिरुणद्वाराण पियवग्गिं मदकउदेवस्स मादियं ।

માલ્યા ગયા. ત્યાર પછી તેણે કહ્યું—“હે કુમાર, રાજકુમારી વિનંતી કરે છે કે તમને પસંદ કર્યા છે, તોપણ જ્યાં સુધી મારી કાઠ પ્રતિજ્ઞા પૂરી ન થાય સુધી તમારે મને કંઈ ન કહેવું, પરંતુ મારે તમારે જ અધીન રહેવાનું છે.” કહ્યું—“એમ થવા છો, એમાં શો વાંધો ?

૩. ત્યાર પછી સવારે સકળ રાજાઓ સમક્ષ લક્ષ્મીએ જોમ વિધિએ તેમને મને વરમાળા પહેરાવી. બધા રાજાઓ લજ્જિત થઈને પોતપોતાના સ્થાને ગયા ત્યાર પછી સખીઓએ તેને પૂછ્યું કે—“હે પ્રિયસખી, તે એમનો કયો રંગેનો જેનાથી વરમાળા સમર્પિત કરી.” તેણે કહ્યું—“હે સાવ બોળી સખીએ સમજો—

(૨) દેવ સમૂહને જિતનાર રૂપને જુઓ. શુણ્ણસમુદાયથી શું ? સર્વાંગ સુગંધ વાળા કમરને પુષ્પોના ઢગલાથી શું ? ॥

ત્યાર પછી હાડમાઠ સાથે ત્રિવાલ થયો. તે પોતાના નગરે લાવવામાં આવેલા (કનકવતી) માટે (જુદું) મકાન કરાવ્યું. તે પોતાના મકાનમાં રહેવા લાગે ત્યારમાં જ તેના ઘરે આવ્યો. મને આસન આપ્યું અને હું બેઠો. તે પાણી માં ધાવે બેઠો. તેણે પ્રશ્નોત્તર (કાવ્ય-સમસ્યા) કર્યાં. તે આ પ્રમાણે—

(૩) મેં, બલવાળું મકાન કેવું ? પુવતીઓનો નાચ કેવો ? અને કેવું મિત્ર કેવું સખીએને સલાયે છે ? ॥

મેં વિચારીને જવાબ આપ્યો—‘સાવિત્રામ્’ (સાવિ+ત્રાસ=સ+અર્ધ+ત્રાસ) એટલે, સર્વવાળું ઘર, લાભ્ય વૃત્ત્ય અને સાવિત્રામ્=અભિલાષવાળું મિત્ર. મેં પ્રશ્નોત્તર કર્યાં.

(૪) મેં, કનકવતી કાવ્ય શું ? આશ્ચર્યના અર્થમાં બીજો કયો શબ્દ હોય ? અને તે શબ્દના અર્થના મિત્રના નામ સુખ સરખું શું હોય ? ॥

મેં વિચાર કરીને કહ્યું ‘કમલમ્’ (કમ+અલમ્) એટલે પાણી+અલમ્=

કમલ. એવું કહેવું મિત્રના નામ કયો, ત્યારે કનકવતી કાવ્ય, તે અર્થના અર્થના મિત્રના નામ સુખ સરખું શું હોય ? ॥ તે પાણી+અલમ્=

છે.” (આમ કહી) હું તો પોતાના સેવકના ઉત્તરીય વસ્ત્ર ઉપર ઝેરી ગયો. થોડા સમય પછી કહેવા લાગ્યો કે, “હે ભગવંત, તે દેશ, નગર, ગ્રામ અથવા પ્રદેશ કૃતાર્થ છે ત્યાં તમારા સરખા પ્રસંગોપાત્ત આવી જાય છે. તો પછી કંઈ ખાસ ઉદ્દેશ્યથી આવ્યા હો તેનું તો શું કહેવું ? તો તમારા આગમનથી હું અનુગ્રહીત થયો છું.” જટાધારીએ કહ્યું કે, “શુભ્રોથી બદ્ધ થયેલા નિઃસ્પૃહ લોકો પણ ભક્તજનો પ્રત્યે પક્ષપાત કરે છે તો તમારા શુભ્રોથી કોણ નથી આકર્ષાયું ? વળી તમારા સરખા આવે ત્યારે તમારા સરખા નિઃકિંચનને શું કરવું ? મેં તો જન્મથી જ પરિગ્રહ કર્યો નથી, માન નગર લોકયાત્રા પણ થતી નથી.” એમ સાંભળીને મેં કહ્યું કે “હે ભગવંત, તમને વળી લોકયાત્રાથી શું પ્રયોજન ? તમારી આશિષથી જ મનુષ્યો અસ્થિત છે.” ફરી જટાધારીએ કહ્યું કે “હે મહાભાગ,

(૧) કાલ વગર પવિત્ર પુરુષમાં પણ શુદ્ધજન-પૂજા, પ્રેમ, ભક્તિ, સન્માનની ઉત્પત્તિ અને વિનય નિરૂપન થતાં નથી. ॥

(૨) કાલ વગર કાલ થતું નથી, ધર્મરક્ષિતને દ્રવ્ય, વિનયરક્ષિતને ધર્મ અને માન-વગર વિનય લેવા નથી. ॥

ફરી તારે માટે શું કરું ?” એ કહ્યું કે, એમની જે સિદ્ધિ થાય એટલાથી જ મારે કાર્ય છે; તોપણ તે મારી પત્ની કોઈ પણ રીતે જો મારા વશ કરાય (તો સારું).” તેણે ઉપયોગ મૂકી કહ્યું કે “કામરૂપીપણાની મહેરબાનીથી તે તમારી થશે અને તું પણ મારી કૃપાથી કામરૂપી થઈશ.” આમ વરદાન આપીને વેતાલ ચાલ્યો ગયો.

૧૦. (ખીજ) પેલા મંત્રસિદ્ધ આચાર્યે કહ્યું કે, “હે મહાભાગ્યશાળી, તારી કૃપાથી મંત્રસિદ્ધ થયો, ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ, દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ, દેવતાઈ પણ પ્રગટતું. દેહની ખીજ જ કાંતિ ઉત્પન્ન થઈ, તો તમને હું શું કહું? પરોપકાર સિદ્ધ તમારા શિવાય શ્રીને કોણ સ્વપ્નમાં પણ આવો માર્ગ સ્વીકારે? હું તમારા મુખેથી ઉપકૃત થયો છું અને (કંઈ) બોલી પણ શકતો નથી. ‘જાઉ છું’ એમ બોલતું તે સ્વાર્થની નિષ્કૃષ્ટતા કહેવાય. ‘પરોપકાર-તત્પર છો.’ એમ કહેતું તે કાર્યસ્થમાં જોયેલાનું પુનરુચ્ચારણ કહેવાય. ‘જીવન તમારે આધીન છે’ એમ કહેતું તે સ્નેહભાવને કહ્યું નથી. ‘અધવ છો’ એ દૂર કરનારું કહેવાય. ‘કારણ વગર પડે, તમારી રજૂ છે’ એ કૃતજ્ઞતા શબ્દોની આવૃત્તિ સમુદાય ગણાય અને ‘મને યાદ કરવો’ એમ કહેતું તે આજ્ઞા કરવા સમાન છે.” એ વગેરે કહીને ભિરવાચાર્ય પોતાના રિપ્તિ સંકેત ગયા.

૧૧. આ પાત્ર સ્તરીરનું પ્રજ્ઞાસન (સ્નાન) કરીને પોતાના નિવાસે ગયો. તેની સ્ત્રીના (પત્ની. શાદક) કિનારો અને ગોળીમંડપમાં બેઠો. પત્ની કનકવતીના ચોરસા ગળામાં બાંધી શરૂ થઈ. તેણે એક પ્રદેશિકા કરી. પત્ની એ એક

હું જીવી ગયો. ઉચિત કાર્યથી પરવાર્યો. મારો મિત્ર મતિસાગર નામનો મંત્રીપુત્ર આવ્યો. મેં તેને ધૂધરી આપી અને તેને કહ્યું કે “મારી સમીપમાં કનકવતીને આ આપને અને કહેને કે પડેલી આ મને મળી છે.” તેણે કહ્યું કે “એમ જ કરીશ.”

૧૫. હું કનકવતીના ઘરે ગયો. મેં તેને જોઈ. તેણે આપેલા આસન ઉપર બેઠો. તે મારી પાસે કામળ રેશમી આસન ઉપર બેઠી. પાસાઓ સાથે ઘૂત-કાકા ચર કરી. હું હારી ગયો. કનકવતીએ આમુષણ માગ્યું. મતિસાગરે ધૂધરી આપી લીધી. તેણીએ તે આળખી લીધી. તેણીએ કહ્યું કે, “આ ક્યાંથી જડી છે ?” મેં જવાબ આપ્યો કે “તું કામ છે ?” તેણીએ કહ્યું કે “એમ જ.” મેં કહ્યું કે, “ને જરૂર હોય તો પ્રકળ કરી લો, અમોને આ પડેલી જડી છે.” તેણીએ કહ્યું કે, “ક્યાં સ્થળેથી મળી છે ?” મેં કહ્યું કે, “તમારી ક્યાં પડી ગઈ હતી?” તેણીએ કહ્યું કે, “હું નથી જાણતી.” મેં કહ્યું કે “આ મતિસાગર નૈમિત્તિક અધુરો અને અવિદ્ય વિગે જાણ છે તો એને પૂછ કે ક્યાં પડેલી, એ જ તને કહેશે.” કનકવતીએ મતિસાગરને પૂછ્યું તેણે પણ મારું મન જાણીને કહ્યું કે “કેવું નિવેશન કરીશ.” કુમરીએ કહ્યું કે, “એમ જ થાવ.” પછી તેની સાથે મન મેલે. વિદ્ય ભેદીને હું પોતાના નિવાસે ગયો.

૧૬. ત્યાર પછી અર્ચાસ્થળ થયે એક પદોર રાત્રિ ગયા પછી તે જ રીતે એક કનકવતીના ભવને ગયો. તેને તે જ પ્રમાણે મેં જોઈ, કરી પણ તે પ્રમાણે રીતિ રિવાજો જોઈને વિમાનની વિકર્ણ બા કરી. ત્યાં ત્રણ ગણીઓ ચઢી એક બાજુ તે જ રીતે. તે સ્થળ પહોંચ્યો. પહોંચ્યાના ક્રમપૂર્વક અભિષેક વગેરે પાળ્યાં હોય. અર્ચાસ્થળે પહોંચી, ઘડાણની વખતે કનકવતીના પગમાંથી અંજર સળંગ મેં તેને લઈ લીધું. મળી વખતે તેણે જોયું પણ ન મળ્યું. કરી વિમાનની રીતે અર્ચાસ્થળે ગયો.

૧૭. તે જ રીતે સ્થળ રાત્રિ બાકી રહેતાં પોતાના ભવને પહોંચ્યો. મતિસાગરે એક કનકવતીને જોઈ. હું પ્રમાણે જતો. મતિસાગર આવ્યો. મેં તેને જોઈ. તેણે મને કહ્યું કે “તું મિત્રની સાથે કનકવતીના ભવને પહોંચ્યો. તેણે મને આપેલું. આપને આપેલું અને હું મેળવું ગયો.” મેં તેને જોઈ. મતિસાગરે મને કહ્યું કે “તું કનકવતીને પડેલી ક્યાં પડેલી જડી છે ?” મેં કહ્યું કે “તમારી ક્યાં પડી ગઈ હતી?” તેણીએ કહ્યું કે, “હું નથી જાણતી.” મેં કહ્યું કે “આ મતિસાગર નૈમિત્તિક અધુરો અને અવિદ્ય વિગે જાણ છે તો એને પૂછ કે ક્યાં પડેલી, એ જ તને કહેશે.” કનકવતીએ મતિસાગરને પૂછ્યું તેણે પણ મારું મન જાણીને કહ્યું કે “કેવું નિવેશન કરીશ.” કુમરીએ કહ્યું કે, “એમ જ થાવ.” પછી તેની સાથે મન મેલે. વિદ્ય ભેદીને હું પોતાના નિવાસે ગયો.

૧૮. તે જ રીતે સ્થળ રાત્રિ બાકી રહેતાં પોતાના ભવને પહોંચ્યો. મતિસાગરે એક કનકવતીને જોઈ. હું પ્રમાણે જતો. મતિસાગર આવ્યો. મેં તેને જોઈ. તેણે મને કહ્યું કે “તું મિત્રની સાથે કનકવતીના ભવને પહોંચ્યો. તેણે મને આપેલું. આપને આપેલું અને હું મેળવું ગયો.” મેં તેને જોઈ. મતિસાગરે મને કહ્યું કે “તું કનકવતીને પડેલી ક્યાં પડેલી જડી છે ?” મેં કહ્યું કે “તમારી ક્યાં પડી ગઈ હતી?” તેણીએ કહ્યું કે, “હું નથી જાણતી.” મેં કહ્યું કે “આ મતિસાગર નૈમિત્તિક અધુરો અને અવિદ્ય વિગે જાણ છે તો એને પૂછ કે ક્યાં પડેલી, એ જ તને કહેશે.” કનકવતીએ મતિસાગરને પૂછ્યું તેણે પણ મારું મન જાણીને કહ્યું કે “કેવું નિવેશન કરીશ.” કુમરીએ કહ્યું કે, “એમ જ થાવ.” પછી તેની સાથે મન મેલે. વિદ્ય ભેદીને હું પોતાના નિવાસે ગયો.

એક દાસીએ કહ્યું કે, “હે સ્વામિની, જવાની તૈયારી કરવી જોઈએ. સમય રહ્યો છે. તે વિદ્યાધરેન્દ્ર રુષ્ટ થઈ જશે.” તો દીર્ઘ નિસાસો નાખીને કનકવ ક્યું કે “અરે! હું શું કરું? હું મંદલાગિની છું. તેથી કુમારાવસ્થામાં વિદ્યાધર નરેન્દ્રે મને લઈ જઈને મારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે જ્યાં મુર્ધ તને આજ્ઞા ન આપું ત્યાં મુઘી તારે પુરુષની અભિલાષા ન કરવી. મેં તે સ્વીકારી પિતાના આગ્રહથી વિવાહ પણ માન્યો છે. પ્રિયતમને પણ માનીતી છું. હું શુભ અને કપથી આકર્ષિત થયેલા મનવાળી તેમાં લીન થઈ ગઈ છું. મારા પતિ વિદ્યાધરને પૂતળાં જાણી લીધો છે એટલે નથી જાણતી કે આનો શું અવશેષ? મારું હૃદય આશંકિત છે. હું આ મારો પતિ તે વિદ્યાધરના કોપાગ્નિ પતંગિયાપણું સ્વીકારશે? અથવા તે મને જ મારી નાખશે? અથવા શું કાંઈ બીજું જ થશે? સર્વથા વ્યાકુળ બનેલી હું નથી જાણતી કે આ શરીરથી કરવું? વિદ્યાધર દુષ્ટ છે અને સ્વબળથી સમૃદ્ધ છે. પતિ દૃઢપણે અનુરક્ત હોવા મારી સાથેના સંબંધ છોડતા નથી. યૌવનારંભ મોટો અને બહુ દોષા વિગતો દોષ છે. પિતા અને શ્વસુરના કુળ ખ્યાતિવાળાં છે. સોડો દારુણ છે, કાર્ય મને અતિ કૃત્રિમ છે. આ ચિંતાથી હું બહુ વ્યાકુળ બની ગઈ છું.” તે સાંભળી કરી દાસીએ કહ્યું કે, “જો એમ છે તો હું જ ત્યાં જઈ છું અને કબીર નેનું માથું ફાંસે છે ત્યાર પછી જાણી શકાશે કે તે શું કરે છે?” કનકવતીને ફરી વાર વિચારીને ક્યું કે “એમ જ થાવ.”

૨૦. કનકવતીએ તરત જ વિમાન વિકુવ્યું. મેં વિચાર્યું કે તે ન ગઈ કે તેનું સ્થળ કયું. હું જ ત્યાં જઈને વિદ્યાધરનું નરેન્દ્રપાત્રું દૂર કરીશ. નાટક-રંગમંડપને દેખ દૂર કરાવીશ અને એની સર્જેલી દુનિયાને નાશ કરીશ. એમ વિચાર કરતાં હું તે દાસી સાથે વિમાનના એક ભાગમાં ચડી ગયો. તે જ પ્રમાણે તે વિમાન તે જ સ્થળે પહોંચ્યું.

જેટલે નાં જાણ સ્વામિને. અભિષેક કરીને પૂજ્ય પ્રારંભ્યું તેટલામાં તે દાસી તે નાં આગળ પહોંચી. વિમાનમાંથી નીકળીને એક બાજુ બેસી ગઈ. બીજા પાસે તે સ્થળે કે નાં મોડું કેમ આવ્યાં? કનકવતી ક્યાં છે? ત્યારે તેણે કનકવતીનું નજીર સારું નથી એટલે મને એકલી છે” તે સાંભળીને કનકવતીને કોઈ કોઈ પ્રેમપૂર્વક-વેલ કહ્યું. હું તેનું શરીર સારું કહીને એક કોણે તે સ્થળે પહોંચી. મેં કનકવતી સળંગ ક્યાં અને તરતરે ક્યાં ક્યાં જઈને તેને સમજાવ્યું. તેણે કનકવતી સાથે વિદ્યાધર બહાર આવ્યો. કનકવતી તે જાણીને કનકવતીને કહ્યું કે “અરે દેવ દાસ, કનકવતી તારા કુલિયાનમાં મને કોઈ જાણ નહોતી. કનકવતીનું સ્વપ્ન એમ કરીને તે મને જાણ

મારી ગરદન પર પ્રહાર કર્યો. મેં પણ તેના લક્ષ્ય બહાર તેના ઉપર તરવાર ચ તરત જ તેની ભુજ સાથે તરવાર જમીન ઉપર પડી ગઈ. દશતાથી તેણે હાથમાં તરવાર લઈ લીધી અને ફરી ડાબા હાથથી મારા ઉપર પ્રહાર કર્યો. મેં બચાવે તરત જ તરવાર ઉગામીને વિદ્યાધરનું માથું કાપી નાખ્યું જે જમીન પડી ગયું.

૪. તેના મૃત્યુ પછી ભય પામેલા પરિજનોને તરત જ મેં આશ્વાસન તે ત્રણે કન્યાઓ મારી પાસે આવી. ત્રણે જણીઓએ કહ્યું કે “અમને આ પિતાનાથી છોડાવી એટલે હવે તમે જ અમારી ગતિ છો” મેં કહ્યું કે “તમે (કાનાં સાંતાન) છો?” તેઓએ કહ્યું કે “રાજપુત્રીઓ.” તે સાંકળીને મેં કહ્યું “રાખતી?” [એકે કહ્યું કે] “હું રાજપુરના સ્વામી દુર્લભરાજની કન્યા છું આના બચથી મેં વિવાહની ઇચ્છા કરી નથી.” મેં પૂછ્યું કે, “શું સ્નેહના ખીન્ન કેઈ કારણે?” તેણીએ કહ્યું કે “સ્નેહ ક્યાંતો? પરંતુ હું રાત્રિ ઉપર મૃતી હતી, તે આ વિદ્યાધરે મારું અપહરણ કર્યું” અને તે પછી મેં માથાની પોતાને મારવા લાગી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે જે મારા વચન પ્રમાણે કરતી છું તમે છોડી દેક” મેં કહ્યું કે “કેવું?” તેણે કહ્યું કે “મારી પાસેથી મુક્ત થ જ ભત્રીયની અભિલાષા કરવી.” મેં તે સ્વીકાર્યું. તેણે કહ્યું કે “દરેક જ પાને આવી જવું અને તમારા આગમન માટે ચિંતન કરતાં જ એક વિષ નિશ્ચય થશે.” આ પ્રમાણે વચમાં કરીને મને ત્યાં જ સુવાની જગ્યાએ હો દરેક જ એવી પાને આવતી હતી. સાંકળી વગાડવાનું શીખવ્યું. પ્રથમ મારા જન્મ સમયનું સંકિર આ વિદ્યાધરે બાંધાવ્યું. આ ત્રણે જણીઓને પણ ફરીને એ જ રીતે છોડવામાં આવી છે. આલાપ, વીણા આદિ કળાઓ નિવેડિત અમારી સાથે ગરીબને સ્પર્શ કર્યા વગર તે વિશ્વસ કરતો કે પછી તે ‘સદુ’ એમ કરીને મને જવા દીધી. પોતાના નિમાન વડે તે એ જ રીતે એ જણીએ પોતાના પિતા મારા આદિ વિશે જણાવીને તે જ રીતે

(૨૭) હે મહાયશસ્વી ! તમારા માટે મારું મન ખિન્ન થાય છે. દુસ્મનના વિનાશ માટે તમારા મનને કઠોર બનાવો. તમારા મુખથી જ હું સુખી થવાની છું ॥”

૩૦. ત્યારે કનકવતીનાં આવાં વચનો સાંભળીને મેં કહ્યું કે “હે મુંદરી, શું કરું ? કરવું કે દેવની માફક અદશ્ય રહીને શત્રુ વિચરે છે, તો હવે તેમ કરીશ કે તે મેં પ્રમાણે ન કરે.” એમ કહીને રાત્રે હું જાનોમાનો બેસી ગયો. તેટલામાં તે દિવાલ પર આવ્યો. હું બિભો થયો. “અરે વિદ્યાધર-અધમ, બાવલા, આપણ મરણ કર, હમણાં હતો ન હતો થઈ જશે,” એમ કહીને મેં તરવાર કઢી. તેણે પણ તરવાર કઢી. ગભરાઈ ગયેલ તેને મેં કહ્યું કે “અરે, હવે પ્રહાર કર નેતા તું પણ પ્રહાર કરું.” ત્યારે સંક્ષોભને લીધે તેણે કશું ન કહ્યું. ત્યાર પછી મેં તેને કેળવણીથી પકડ્યો. તરવાર જૂંટવી લીધી અને તેને કહ્યું કે “અરે મરણ, આપણ બંને સાથે જ નું મારી પાસે આવ્યો છે ? તો બોલ તારી માં, તું ના કરું ?” તેણે કહ્યું કે, “જો દુસ્મનો સાથે કરાવું હોય.” મેં કનકવતીને કહ્યું કે, “જો મુંદરી, આ તારો ધેરો વિદ્યાધરાધમ પકડાયો છે, તેણે દરિયાર નજીક લીધું છે, જાણ્યાર વગરના પુરુષ ઉપર વાર કરવાનું મારે. હાથ નાંખે નહીં.” ત્યારે નજીક રહેલી કનકવતીએ સ્થિર થઈને વિદ્યાધરને કહ્યું કે, “મેં જાણી હતી આ બુદ્ધિ કોણે આપી.” તેણે કહ્યું કે “બાબીએ મને આ પ્રકારનું નામ આપ્યું છે.” ત્યારે એ સાંભળીને મેં કહ્યું કે “અનર્થની પરંપરામાં જન્મિતો જ કદાચ બને છે, જેમા સંદેહ નથી.” પછી “તારે આવું કરી ન કરું” એમ દરમિયાન વિચારિત કરીને તે વિદ્યાધરને મુક્ત કર્યો. હું કુલપતિ પાસે આવ્યો અને તેમણે મને મારું આધ્યાત્મ આપ્યું અને વસ્ત્રોમાં લઈ ગયા.

૩૧. ત્યાર બાદ નજીક મેં એક મહામુનિને જોયા, વંદના કરી, અને તેમણે વંદન કર્યા કર્યા. મેં કનકવતીને કહ્યું કે “હે મુંદરી, સંસાર અસાર છે, કમની ગતિ વિરામ છે, સદગત અદ્વિતિય છે, અનિદ્યોચરણ છે, અને પ્રેમની ગતિ અગ્નિ દ્રવિદ્યો છે કેળવણી છે કે કેવે. આંત આત્મો કે તો સાધું છે કે જાતે જ આ સુખી થઈ શકા. દુસ્મનો મનિમો પ્રયત્ન કરાવું કરીએ.” તેણે કહ્યું કે “હે આર્યપુત્ર, આ વાત સંદેહ છે. અનંદ નહીં નહીં બૌદ્ધ છે. કમોદય વિરામ છે, સૌન્દર્ય વિરામ છે, સદગત નહીં નહીં અને સમગ્ર નથી કે આંત કેવો છે તેના અભિગમ કરીને. મુનિ પદે મિત્ર કરીએ” મેં કહ્યું કે “હે મુંદરી, તો બે વાત જ કહ્યું છે. એક તો અનિદ્યોચરણ છે તે દિવે તે,—

૧. તો મને મુંદરી માટે નિર્ણયનમાં મહા ૭૬ વચન જ સંદેહ રહેલ છે, નિર્ણયને મેં કરી. દરમિયાન મેં મહા નિર્ણય નિર્ણય છે. ૩

(૩૫) વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાથી સ્વીકારેલા, અને ગાઢ સદ્ભાવને લીધે પ્રેમના વિકાસથી પૂર્ણ અનેલા મનુષ્ય વિશે ઉપચાર કરવામાં આવે તે કેવી રીતે ઉત્તમ કહેવાય ? ॥

(૩૬) ઉપચારોથી અન્ય (પરોપી) વ્યક્તિ ગ્રહણ (પોતાનો) કરાય છે, તે (ઉપચારો) ત્યાં જ શોભે (ચોક્કસ ગણાય) છે તેનાથી જુદી વ્યક્તિ (એટલે વ્યક્તિયજન) પ્રત્યે ઉપચારોનું વર્તન પ્રેમના અભાવને પ્રકાશિત કરે છે. ॥

તે સર્વેના કાંઈક કારણને લીધે અહીં (આવું) હોવું જોઈએ” એમ જાણીને તે પાંચેથી બેસીને. કોઈને દેખાયા વગર જ બીજાની મધ્યે થોડાક પ્રશ્ન સુધી તો : તારે એક પગ મૂક્યો. તેણે મને પૂછ્યું કે “શું અહીં હજી સુધી પાણી કમરે છે ?” મેં પૂછ્યું કે, “એ કયો કમાર ?” તેણે કહ્યું કે, “આ નગરના મુલકે પાંચનાથના રાજાના ગુણચંદ નામના કુમાર મધ્યાહ્ન સમયે આવ્યા હતા, નાથના જ મને કાંઈ માટે મોકલ્યો અને હું આવ્યો એટલે પૂછ્યું છું.” મેં કહ્યું કે “કુમાર કાંઈ લાભ પ્રાપ્ત કરીને ગયો.” તેણે કહ્યું કે “તે આં તેની થઈ ગયો” મેં કહ્યું કે, “માન તેની થઈ નથી, પરંતુ તેને મહેલમાં લઈ ગયો.” તેણે કહ્યું કે, “નહી ! દેખાવ માત્રથી કુમાર ઉપર તેનો અત્યંત અનુશ્રાવ થયો અને એમ કહીને તે આવ્યો ગયો” મેં વિચાર્યું કે સંસારના વિલાસોને વિકાસ થયે ત્યજેલા સ્વભાવને વિકાસ થાઓ, વળી—

(૩૭) અત્યંત મન જે પવનથી ઝડતી ધ્વજ સારખું ચપલ છે તે ન મુળોપી, ન નાથ, ન કોઈકાર્ય કે ન જીવ આપીને પ્રાપ્ત કરી શકાય. ॥

કે નાથના પદો મેં વિચાર્યું કે જ્યાં નથી આ નથી—મદ્યમ વિકાસે ન

(૬)

કયસયલકરણિઝમ (કૃત-સકલ-
કરણીય) = બધાં કરવા ગોળ
કાર્ય કરીને

ઘગ્રકત્તીષ (વ્યાગ્રકન્યામ =
વાઘના ચામડા ઉપર

અમ્બુદ્વિઝા (અમ્બુસ્થિતઃ) =
આવકારવા માટે ઊભા થયો

મિયકત્તિ (મૃગકત્તિ) = મૃગચર્મ
ઉઘવિસસુ (ઉપવિશ) = બેસો

અવરણરવતિસમાણત્તણેણ (અપર-
નરપતિ-સમાનત્વેન) = ખીઝ
રાગ્નઓની સમાનતાથી

ઘલીકાઠં(ઘલીકર્તુમ્)=મશ્કરીકરવી

પંચવિહણરવદ્સયસેવિયાપ રાય-
લચ્છીપ(પંચવિધ-નરપતિ-શત -
સેવિતાયાઃ રાજલક્ષ્યાઃ) =
આવા સેકડે રાગ્નઓએ સેવેલી
રાજલક્ષ્મીનું

નિયઆસણપ્પયાણેણં (નિજ-આસન
પ્રદાનેન)=પોતાનું આસન આપીને

નિયયપુરિસુત્તરીય (નિજક-પુરુષ
ઉત્તરીય)=પોતાના સેવકના ખભાનું
વસ્ત્ર, ખેસ.

ઘેવઘેલાપ (ઘ્નોઘ-ઘેલાયામ્) =
ઘોડાક સમયમાં

આદત્ત (આરબ્ધ) = પ્રારંભ કથું
કિમંગ = શું કહેવું

જટહારિણા (જટાધારિણા) =
જટાધારીથી

નિરીઠ = નિઃશ્ચય, નિષ્કામ

ગુણસંદાણિય (ગુણસંદાનિત) =
ગુણગ્રસ્ત

કુણન્તિ (કુર્વન્તિ) = કરે છે

મદ્યજન = ભક્તજન

નિષ્કિચ્ચન (નિષ્કિચ્ચન)=નિષ્કિચ્ચન

કુણઠ (કરોતુ) = કરે

જન્મવ્પમિતિ (જન્મપ્રભૃતિ) =
જન્મથી માંડીને

દવિણજાપણ (દ્રવ્યજાતેન) =
સંપત્તિથી

અત્થિત્તં (અસ્તિત્વમ્) = અસ્તિત્વ,
હયાતી

નિવ્વડ (નિવ્વડ્) = નીપજવું

સચ્છ (સ્વચ્છ) = નિર્મળ

(૭)

પરોવયારકરણતલ્લિચ્છ (પરોપ-
કાર-કરણ-તલ્લીન) = પરોપકાર
કરવામાં લીને થયેલ

અર્થિજન (અર્થિજન) = યાચકવર્ગ

કયપુવ્વસેવસ્સ મન્તસ્સ (કૃત-
પૂર્વ-સેવસ્ય મન્ત્રસ્ય) = પહેલાંથી
એક મંત્રની આરાધના કરતાં

તુમપ આયત્તા (ત્વયિ આયત્તા) =
તમારા ઉપર નિર્ભર

સમત્તવિગ્ધપડિવાયહેઉત્તણ (સમ-
સ્ત વિગ્ધ-પ્રતિઘાત-હેતુત્વ) =
બધા વિધેનોના નાશ કરવામાં સહાયક

અટ્ઠરિસમંતજાવપરિસ્સમ (અટ્ઠ-
વર્ણ-મંત્ર-જાપ-પરિશ્રમ) = આઠ
વરસ સુધી મંત્ર-જાપ કરવાનો પરિશ્રમ

પયટ્ટં (પ્રયુત્તમ) = શરૂ થયું
લગ્ના (લગ્નાઃ) = લાગી ગયા, લાગ્યા

વિવિધકરણ (વિવિધકરણ) =
(અનેક) વિવિધ દાવ

કર્ત્તરિપ્રહાર (કર્ત્તરીપ્રહાર) =
(હરીનો) કાનરનો પ્રહાર

વાળમંતર (વાળ-મંતર) = દેવોની
એક ભતિ-વિશેષ

સત્ત્વપ્રજ્ઞાત્ત (સત્ત્વ-પ્રધાનત્વ) =
બળની પ્રધાનતા

મહાવત્તળાપ (મહાવત્તળાપ) =
મોટા પરક્રમ વડે

કીરક્રિયમે (કીરક્રિયમે) = કરાય છે, કરવું
સમોદ્દહ (સમોદ્દહે) = ધરણ કરે છે

(૧૦)

ઉલ્લસિય (ઉલ્લસિત) = વિકસ્યું
અમાણુસાન્નિય અમાણુપ-ર્ચિત) =
દિવ્ય

કિં મળામિ = 'શુ' કહું' ના અર્થમાં

પરોપચારેકકરમિથ (પરોપચાર-
પક-રનિક = માત્ર પરોપચારમાં
(રસવાળો—પ્રેમ ધરાવતો) લીન

ઉવકરણાક્રમો (ઉવ-કરણી-
ક્રમઃ) = ઉપકૃત (ઋણી) થયો

શક્કુળોમિ (શક્તોમિ) = શક્તું હું

(૧૧)

પટ્ટસાહજ (પટ્ટ-સાટક) = રેશમી
શુરભો

મોટ્ટી (મોટ્ટી) = સરખી ઉંમરવાળા-
ઓની વાતા-મંડળી

નુદાવહંભવિજ્ઞમંતમ્સ (તન-મવ-
રુદ્ધમ સિદ્ધ-મન્નરુપ) = તમારા
આગમાં માત્ર સિદ્ધ કરનારું

સદ્ સ્વયમ્) = આપો-આપ

કીરક્રિયતામ્) = કરવામાં આવે

પાત્તિપણ (પતાવના) = એટલાથી

ળિજ્જત (નોયતામ્) = લઈ જવાય

ઉવજોગં દાકુળ (ઉવજોગં દત્તા) =
ધ્યાન ધરીને

કામરૂચિત્તળપસાપણ (કામ-
રૂપિત્વ-પ્રસાદન) = કામરૂપિણીની
મહેરબાનીથી

અણુહાવ (અણુભાવ) = કૃપા

કામરૂપો (કામરૂપિન્) = મરણ
મુખ્ય રૂપ બદલનારો

સકરજ્ઞિનિદુરયા (સ્વકાર્ય-
નિષ્ઠુરના) = સ્વાધીની નિષ્ઠુરતા

પરોપચારનપ્પર (પરોપચાર-
તપ્પર) = પરોપચારપરાયણ

સિ (અસિ) = છે, ' અસ્તુ' તું દિ.
પુ, એ. વ. વત્તમાન

અણુવાઝ (અણુવાદ) = ફરી કહેવું
કયમ્થાલાવ (કૃતમ્થ-આલાપ) =
કૃતમ્થનાં વચનો

સંમરણીય (સંમરણીય) = યાદ
કરવા જેવું

આગત્તિયા (આગત્તિકા) = આગ

પહેલિયા (પહેલિકા) = એક કાવ્ય-

સમસ્યા, ગૂઢ આશયવાળી કવિતા,
કાવ્યકો

(૨૩)

દહોદ્ધમિઝડિભાસુરેણ (દપ્ત-મોપ્ત-
મૃકુટિ-ભાસુરેણ) = હેહ દાખી
ભયંકર ભૃકુટિ ચઢાવીને

વિજ્જુચ્છડાહોવભાસુરં (વિદ્યુત્-
છટા આટોપ-ભાસુરમ્) =
વીજળીના ચમત્કારા જેવું પ્રકાશમાન

કહિંદય (કર્પિત) = કાઢ્યું ખેંચ્યું
નિલુક્ક (નિલીન) = છૂપાર્મ ગયેલું
તરુચરંતરેસુ (તરુવર-અન્તરેષુ) =
મોટાં મોટાં વૃક્ષોની વચ્ચે

દ્વિતીજનમઝ્ઞેકવીર (સ્ત્રી-જન-
મધ્ય-વક્ર-વીર) = માત્ર સ્ત્રીઓની
વચ્ચે જ વાર અનેકો

પંચમુચ (પંચમૂત, = પંચ ભૂતોથી
અનેકો દેહ (પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ,
વાયુ અને આકાશ)

વહયર (વ્યતિકર) = પ્રસંગ
છિદ્ધસણેસણપરાયણા છિદ્ધ-અન્વે-
ષણ-પરાયણા) = દોષ
શોધવામાં તત્પર અનેકો

ઓહરિય (અવહત) = ઉગામ્યું
ઉલ્લાલિય (ઉલ્લાલિત) = ઊંચે
ઉગામ્યું

ઉલ્લલિય (ઉલ્લલિત) = ઉછળ્યું
ઘત્તિય (ક્ષિપ્ત) = ફેંક્યું
સિરોહરા (શિરોધરા) = ગર્દન
ઉવરિહુત્ત (ઉપરિ-અભિમુખ) =
ઉપરની બાજુ

(૨૪)

તત્વાવાયણાનંતરમેવ (તદ્-
વ્યાપાદન-અનન્તરમ્-એવ) = તેને
માર્ગ પછી તરત જ

અહ્ણીણ (આલોન) = આગ્યું, પ્રવેશ્યું
વિજ્ઞાહરપિસાય (વિદ્યાધર-
પિશાચ) = દુષ્ટ વિદ્યાધર

સંતિય (સંવંધાર્ય) = દેશ શબ્દ, સંતાન
ધૂયા (દુહિત) = પુત્રી
રાહ્ણો (રાક્ષઃ) = રાખનું
ઉયાહુ (ઉતાહો) = અથવા

અણ્ણદ્વ (અન્યથા) = ખીન કારણે,
નહીં તે

કોટ્ટિમતલ (કુટ્ટિમતલ) = દર્શ
સયળીઅ (શયનીય = શય્યા
દેવહરય (દેવ-ગૃહ-ક) = દેરું, મંદિર
ણિવ્વંધ (નિવંન્ધ) = પ્રતિભા
સરીરમફુસંત (શરીરમ્-અસ્પર્શત્) =
શરીરનો સ્પર્શ કર્યા વગર

સાહિઝળ (કથયિત્વા) = કહીને

(૨૫)

ઓદ્દણ (અવતીર્ણ) = ઉતર્યું
મવઓ (મવતઃ) = આપનું, તમારું
સમ = સીધું

ચેદ્દાપ (ચેદ્દયા) = આચરણથી
પુનરુચયા (પુનઃ-ઉક્તતા) = ફરી
કહેવું, પુનઃ કથન

(૨૭)

કુલવદ્ધના (કુલપતિના) = કુલપતિથી

ચરિણી (ગૃહિણી) = પત્ની

આમ = હાં

અદ્યક્તંતરદયદિયદમ્મિ (અતિ

ક્રાન્ત-તૃતીય-દિવસે) = ત્રણ

દિવસ પહેલાં

ઉચ્ચરિયં (ઉપચરિતમ્) = સેવા કરી

મલેઝજહ (માલયધ્વમ્) = સંભાળ

રાખ્યો

અળ્પાણં (જાત્માનમ્) = પોતાની જાતને

મુચ્છ (મુચ્છતિ) = છોડે છે

વિલિયા (વોહિતા) = લગ્નજત

થયેલી, વીધી

મેલ્લિઝ્ઞ (મુક્ત્વા) = ત્યજીને

સચ્છદ્ધ (સચ્છાય) = સરખું

સમુદ્ધપક્ષિગ્રવણપઞ્જવસાણો

(સમુદ્ધ-પ્રક્ષેપન-પર્યવસાનઃ) =

સમુદ્ધમાં ફેંકવા મુખીના (અંતવાણો)

પહિ = આત્ર

આગચ્છ = અ.વ

હોદ્ધિ (ભવ = થા

વિઉત્તાણ નંજોયણે (વિયુક્તાનામ્-

સંયોજને) = છૂટા પ્રેક્ષાઓનાં

મેળાપ કરાવવામાં

કળ્પસમાણ (કલ્પ-સમાન) =

કલ્પની જેમ લાંબો સમય

પરિહરિયસયલવાચારા (પરિહૃત-

સકલ-વ્યાપારા) = બધાં કાર્યો

ત્યજી દેનારી

વહુઅ (વહુક) = શિષ્ય

મ્હિ (અસ્મિ) = હું

(૨૮)

સચ્છંદચારિણો વિહિણો (સ્વચ્છન્દ-

ચારિણઃ વિધેઃ) = ૨૧૨૭ ૬ આચરણ

કરનાર વિધિનું

મુણિણો (મુનયઃ) = મુનિવર્ગ

સમાસયન્તિ (સમાશ્રયન્તિ) =

આશ્રય લે છે

ગોચરીહોન્તિ (ગોચરી-ભવન્તિ) =

વપય અથવા શિકાર બને છે

ધેતૂણ ગૃહીત્વા) = લઈને

વિહિણા (વિધિના) = વિધિપૂર્વક

કયલાતિપહિં (કદલ-આદિકૈઃ) =

કેળા વગેરેથી

(‘આતિપહિં’ માં ‘ત’ શ્રુતિ)

વાહિત્તો (વ્યાહતઃ) = બોલાવાયેલો

(બોલાવ્યો)

(૨૯)

ણવણ (સુપ્ત) = સૂઈ ગયું (દેશ

શબ્દ)

વિહિણિઓગ (વિધિ-નિયોગ) =

વિધિનો વ્યાપાર, લાગ્ય

મુવણનિગ્ગયપયાવ (મુવન-નિર્ગત-

પ્રતાપ) = સંસારમાં ફેલાયેલા પ્રતાપવાળું

પરિપ્પુરદ (પરિ-સ્ફુરતિ) =

ચળકે છે

કુકકુડિયા (દેશ્ય શબ્દ) = ખુડો,
રોટલી, ઢાકડી. સમોસા-કચોરી જેવી
વાનગી

વિવિત્ત (વિવિત્ત) = એકાન્ત

પાયવચ્છાપ (પાદપ-છાયાયામ્) =
વૃક્ષની છાયામાં

સ્મરિય (સ્મૃત) = યાદ કર્યું.

ઘોલેઈ (ઘૂર્ણયતિ) = ઘૂંટે છે

પંચમોગાર (પચ્ચમ-ઉદ્ગાર) =
પંચમ રાગ

જોપર (પદયતિ) = જુએ છે

વામકરોવરિસંઠિયમુદ્ધપંકયમુક્ત
હળીસાસા (વામ-કર-ઉપરિ-
સંસ્થિત-મુક્ત-પક્કજ-મુક્ત-દોર્ધ-
નિદવાસા) = ઝાંખી દયેલી ઉપર
મુખ કમળ રેકવીને ઝાંખા નિસાસા
નાખતી

મયણવિયારાડર (મદન-વિકાર-
આતુર) = કામખીડાથી બ્યાકુળ

(૩૩)

પારેઈ (પારયતિ) = સમર્થ છે

(૩૪)

વીસ ભજણિયગદ્દિઅ (વિશ્રમ્ભ-
જનિત-ગ્રહીત) = વિશ્વાસ ઉત્પન્ન
થવાથી સ્વીકારેલ

પરુદસવ્ભાવપેમપસર . (પરુદ-
સદ્ભાવ-પ્રેમ-પસર) = ગાઢ સદ્ભાવ
વધવાથી પ્રેમની વૃદ્ધિ પામેલ

કત્તોચ્ચય (કુતઃ-ઉચ્ચકમ્) =
કયાંથી ઉત્તમ

ઘિપ્પઈ (ગૃહ્યતે) = ગૃહ્ય કરાય છે
અગ્નિ (અર્ચ્યન્તે) = પૂજામ છે

ણિલ્લક્ષ (નિર્લક્ષ્યમ્) = દેખાયા
વગર

ઘડિયા (ઘટિતા) = ધાર્મ, અનુરૂપ
કરવામાં આવી

ઘેપ્પઈ = જુએ ઘિપ્પઈ

(૩૫)

દંસેઈ (દર્શયતિ) = દેખાડે છે

સત્થ (સાર્થ) = સાર્થ

પચ્ચમિણનાયા (પતિ-અભિજ્ઞાતા =
ઓળખાઈ ગઈ

વિસૂર (સ્વિદ્) = ખેદ કરવો

પુણજાય (પુનર્જાતમ્, = ફરીથી જન્મેલું
અવભંગ (અભ્યક્ત) = માલિશ

ણિવ્વેય (નિર્વેદ) = સંસારથી તરક્તિ

ગોઢી (ગોઠી) :

એક જાતનાં મનોવિનોદનું સાધન. આજકાલ કલ્પનનું એ સ્થાન છે તે પ્રાચીન ભારતમાં ગોઠી સમાનું સ્થાન હતું. એના વડે નાગરિકો અનેક પ્રકારના મનો-વિનોદ કરતા. બુદ્ધિઅનુર અને વાતચીતમાં કુશળ લોકોનો એ એક ગેળાવડો હતો. વિદ્યા, ધન, સ્ત્રી, બુદ્ધિ અને આયુષમાં સરખા એના લોકો એક જગ્યાએ મળતા તે ગોઠી કહેવાતી. ગોઠી એ પ્રકારની થતી : સારી અને ખરાબ. સારી ગોઠીમાં વિદ્યા અને ખીણ કીડાઓ વડે મનોરંજન કરાતુ જ્યારે ખરાબ ગોઠીમાં જુગાર અને દિસાનો પણ સમાવેશ થતો. ગોઠીઓના અનેક પ્રકાર હતા, જેમ કે પદ-ગોઠી, કાવ્ય-ગોઠી, જલ્પ-ગોઠી, ગીત-ગોઠી, નૃત્ય-ગોઠી, વાદ્ય-ગોઠી, વીણા-ગોઠી વગેરે. નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ચિત્ર વગેરે કળાઓ અને કાવ્ય તથા કથાઓ આ ગોઠીઓના વિષયો હતા. કાવ્ય-ગોઠીમાં કાવ્ય-પ્રખ્યાતી રચના કરવામાં આવતી અને જલ્પ-ગોઠીમાં આખ્યાન, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેનું શ્રવાણ કરાવવામાં આવતું. પદ-ગોઠીમાં અનેક પ્રકારની પ્રયોલિકા-ઉપાગુનો સમાવેશ થતો હતો

જવૂદીવ : (જવૂદીવ)

આ લોકના ત્રણ ભાગ તે ગ્રીર્વલોક, મધ્યલોક અને અધિલોક. ગ્રીર્વલોકમાં દેવ, અધોલોકમાં નારકી જીવ અને મધ્યલોકમાં મનુષ્ય તથા પશુ, પક્ષી આ વગેરે રહે છે. મધ્યલોકમાં અનેક દ્વીપ અને સમુદ્ર છે. આ બધાની વચ્ચે જંબૂ-દ્વીપ આવેલો છે, જે એક લાખ યોજન પહોળો છે અને યાજ્ઞી સમાન ગોળ છે. જંબૂદ્વીપ પાંચે સમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે. જે જંગડીની જેમ ગોળ (વજ્રયાકાર) છે. લવણ સમુદ્ર પછી ક્રમશઃ અનેક દ્વીપ અને સમુદ્ર વજ્રયાકારરૂપે આવેલા છે જંબૂદ્વીપની મધ્યે મેરુ પર્વત છે અને તેના ઉપર જંબૂ(જંબૂ) નું ઝાડ આવેલું છે એટલે આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ છે. મેરુ પર્વતની આજુબાજુ વિદેહવર્ષ નામનો (મહાવિદેહ) ખંડ (દેશ) છે. આગળ મેરુપર્વતની દક્ષિણમાં ત્રણ ખંડો છે : હરિવર્ષ, હૈમવતવર્ષ અને ભરતવર્ષ (ભારતવર્ષ). વળી ઉત્તરમાં પણ ત્રણ ખંડો છે—રમ્યકવર્ષ, હૈમ્યવતવર્ષ અને ઐરાવતવર્ષ. આ બધા સાત દેશો પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ફેલાયેલા છે અને દરેક બે દેશોની વચ્ચે એક એક વર્ષધર પર્વત આવેલો છે. ભારતવર્ષની ઉત્તરમાં હિમવત પર્વત છે અને પછી ઉત્તરોત્તર મહાહિમવાન નિપથ, નીલ, રુકમી તથા શિખરી પર્વત છે. આ બધા પર્વતો અને દેશો (ખંડો) ખંડે પાજુ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં લવણ સમુદ્રને સ્પર્શ કરતા હોય છે. ભારતવર્ષની દક્ષિણે અને ઐરાવતવર્ષની ઉત્તરે પણ લવણ સમુદ્ર આવેલો છે.

પ્રકારની હોય છે, જેમકે અક્ષરચ્યુતક, માત્રાચ્યુતક, ગૂઢચતુર્થપાદ, પ્રશ્નોત્તર, ટિંદુમતી, હૃદયાલિકા વગેરે. 'કુવલયમાલા'માં (પેરા નં. ૨૮૦) અનેક પ્રકારની પ્રહેલિકાઓ (કાવ્ય-સમસ્યાઓ) આપેલી છે. આપણી કથામાં આવતા પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :

(i) ગૂઢચતુર્થપાદ (ગૂઢચતુર્થપાદ) :

કુવલયમાલા પ્રમાણે એના ત્રણ પાદમાં ચોથો પાદ છુપાયેલો હોય છે પણ આપણા ગ્રંથ પ્રમાણે ત્રણ પાદોના અર્થના સંદર્ભમાં ચોથો પાદ પૂરવો પડે છે.

(ii) પશુહુત્તર (પ્રશ્નોત્તર) :

એક એવો પાદ જેમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર બંને હોય અથવા એ, ત્રણ અથવા ચાર પ્રશ્નો પુછાયા હોય અને એ બધાનો એક જ ઉત્તર હોય તો તે પ્રશ્નોત્તર કહેવાય છે. આપણા પ્રશ્નોત્તરમાં ત્રણ પ્રશ્નો પુછાયા છે અને એ ત્રણેયનો ઉત્તર એક શબ્દમાં આપવામાં આવ્યો છે જેનો પહેલો ભાગ પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે અને બીજો ભાગ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે અને સંપૂર્ણ શબ્દ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. પ્રશ્નોત્તરના અનેક બેદ હોય છે.

(iii) ટિંદુમતી :

પહેલા અને છેલ્લા અક્ષરને છોડીને ન્યાં અક્ષરો હોય ત્યાં માત્રાઓ સાથે માત્ર ટિંદુઓ ગોઠવવાના. ટિંદુઓની જગ્યાએ અક્ષરો પૂરીને જેનો અર્થ કહેવામાં આવે તે ટિંદુમતી કહેવાય છે.

(iv) હિયાલિયા (હૃદયાલિકા) :

એવી ગાથા જેનો અર્થ ગૂઢ હોય એટલે જેનું હાઈ સંદેશાઈથી ન સમગ્રય અને છુપાયેલું હોય તે હાઈને ઉત્તર રૂપે શોધી કાઢવું તે હૃદયાલિકા કહેવાય છે. કુવલયમાલામાં હૃદય (ગાથા)નો ઉલ્લેખ છે તે હૃદયાલિકા વિશેનો જ છે.

મારહવાસ (ભારતવર્ષ) :

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા સાત દેશોમાંથી એક દક્ષિણમાં આવેલો એક દેશ. એની દક્ષિણે, પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર આવેલો છે. ઉત્તરમાં હિમવાન પર્વત છે. મધ્યમાં વેપરૂદ (વિંધ્ય) પર્વત છે. ગંગા અને સિંધુ નદીઓ હિમવાન પર્વતમાંથી નીકળીને ભારતવર્ષમાં વહે છે. પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા ભરત ઉપરથી આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ થયું. હિંદુ પરંપરા પ્રમાણે પણ હિમાલય અને સમુદ્ર વચ્ચે આવેલો દેશ ભારતવર્ષ છે. બૌદ્ધ પરંપરા પ્રમાણે તો જંબૂદ્વીપ એટલે જ ભારતવર્ષ.

ભૈરવાચાર્ય :

હિંદવ શિવનું જ એક ભયંકર રૂપ છે. ભૈરવાચાર્ય અને શૈવાચાર્યનો

વાણમંતર (વાનવ્યન્તર) :

વાણમંતર એટલે વ્યંતર દેવો. દેવો ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે—
 વૈમાનિક, જ્યોતિષક, વ્યંતર અને ભવનવાસી વૈમાનિકો ઉચ્ચતમ ક્ષાત્રિના દેવો હોય
 છે અને જ્યોતિષક દેવોથીય ઉપર આવેલાં વિમાનોમાં રહે છે. જ્યોતિષક દેવોમાં
 સૂર્ય, ચંદ્રમા, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓનો સમાવેશ થાય છે. ભવનવાસી દેવો
 જંબૂદ્વીપની નીચે આવેલી પ્રથમ નરકભૂમિના ઉપરના ભાગમાં આવેલાં ભવનોમાં
 રહે છે વ્યંતર દેવો આ લોકમાં પહોંચના આતરાઓમાં, ગુફાઓમાં અને
 વનના વિવરો વગેરેમાં રહે છે. વ્યંતરે આઠ પ્રકારના છે: કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ,
 ગધર્વ, યક્ષ રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ. તેઓ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને ફરતા
 રહે છે અને મનુષ્યોની સેવા પણ કરે છે. દરેક જાતના વ્યંતર દેવોના એ એ
 ઈન્દ્રો હોય છે.

વિજ્ઞાહર વિદ્યાધર) :

એક અતિ માનવ જાતિના લોકો. તેઓ અનેક દૈવી શક્તિઓ ધરાવતા
 હતા તેમાં આકાશગામિની-આકાશમાં ઊડવાની અને રૂપ-પરિવર્તન-કરી, ઇચ્છા
 પ્રમુખે પોતાનું રૂપ બદલવાની ખાસ વિદ્યાઓ હતી. તેઓ ખાસ કરીને વિજ્ઞાધર્મ
 (વિંધ્ય) પર્વત ઉપર વસતા હતા અને અલૌકિક વિદ્યાઓ ધરાવવાના કારણે
 તેઓ વિદ્યાધર તરીકે ઓળખાતા હતા. પ્રાકૃત સાહિત્ય વિદ્યાધરોની કથાઓથી
 ભરેલું છે.

વેતાસ :

સ્મશાન ઉપર વિચરણ કરનારા અને મૃત શરીર ઉપર તરાપ મારનાર એક
 પ્રકારના વિકૃત ભૂત અને પિશાચ દેવો.

લેખકશ્રીનાં અન્ય પ્રકાશન

1. Literary Evaluation of Paumacariyam. 1966.
2. Dictionary of Prakrit Proper Names. Pt. I & II. 1970, 1972.
3. A Critical Study of Paumacariyam (the oldest Jain Ramayan). 1970.
4. અમયક્ષાણયં. 1975.
5. શ્રુક્ષારમઙ્ગરો સદ્ધક કા હિન્દી અનુવાદ. 1972-73.
6. Proportion of Prakrit in our Ancient Classical Dramas. 1974.
7. Bhagwan Mahavir, Prophet of Tolerance. 1975.
8. પ્રાકૃત ગદ્ય-પદ્ય-સંગ્રહ, ધોરણ-૧૧, ૧૯૭૬.
9. પ્રાકૃત ગદ્ય-પદ્ય સંગ્રહ, ધોરણ-૧૨, ૧૯૭૭.
10. પાલિ ગદ્ય-પદ્ય-સંગ્રહ, ધોરણ-૧૧, ૧૯૭૬.

(Under Preparation and Print.)

(i) Minute Study of the Language of વસુદેવહિંડી.

(ii) સર્વ-સામાન્ય સરલ ગ્રાકૃત (Middle Indo-Aryan Grammar)
વ્યાકરણ.

(iii) Proceedings of the Seminar in Prakrit Studies
(held at Ahmedabad in 1973).

(૧૪)

ઉપેક્ષસુ (અર્પય) = આપને

મળેક્ષસુ (મળ, મળે) = કહેને

(૧૫)

પટ્ટમસૂરિયા (પટ્ટ-મસૂરિકા) =

રેશમી ગોળ આસન, (તકિયું)

નેમિત્તિય (નૈમિત્તિક) = નિમિત્ત-
શામ્ભેતો જાણકાર

સારી (શારી) = ઘૂત-ગુટિકા, પાસો

મદ્વાદિપ્પાય (મમ-અભિપ્રાય) =
મારો આશય

પન્ચમિષ્ણાય (પ્રતિ-અભિ-જ્ઞાત) =

ઓળખ્યું

સૂવે (શ્વસુ) = આવતી કાળ

ચેલિલિલિ (ક્રીડિત્વા) = રમીને

(૧૬)

પ્રવચનાણંતરં (સ્વપન-અનંતરમ્) = સ્નાન કરાવ્યા પછી

(૧૭)

ગૂઢચતુર્થય (ગૂઢ-ચતુર્થક) = એક

કાવ્ય-સમસ્યા, આમાં ગાથા-પદ્ય-

ના ચતુર્થ પાદની પૂર્તિ કરવાની હોય છે.

ચરપવણાદ્યકુચલયદલતરલ ચલ-

-પવન-આહત-કુચલય-દલ-

તરલ) = નિષ્કુર પવનથી આહત

થયેલા કમળપત્ર જેવું ચંચળ

(૧૮)

મલ્યા (ભવતા) = તમે

તયં (તત્) = તે

જ્ઞાણસુ (જ્ઞાનીદિ) = જાણો

આસિ (આસીત્) = થયું, હતું

વુત્તંત (વૃત્તાન્ત) = વાત

સુદુસમાહલીદ્વયા (સુદુ-સમા-

હલીભૂતા) = બદ્ધ વ્યાકુળ બની ગઈ

અણ્ણય (અન્યથા) = અન્ય જગ્યાએ

ચત્વન્તી (વ્રજન્તી) = જતી

પટિવગ્નિસ્સં (પ્રતિ-પત્સ્યામિ) = કરી શ

ભયં (અયમ્) = આ

નિદ્રાસેમકસાયલોચનો (નિદ્રા-

દોષ-કયાય-લોચનઃ) = અધૂરી

નિદ્રાથી હાથ નેત્રવાળો

મત્તા (મર્તુ) = પતિ

સદ્ (સ્વયમ્) = જાતે

નટ્ટવયણેણ (નટ્ટ-વચ્ચનેન) = નકામી

(અથવા વગરની) વાતથી

અત્તમણેણ (અય + મ્ + અન્યેન) =

અને બીજાએ, આપણે પ્રાકૃતની જેમ

‘ મ ’ નો આગમ

સોદ્ધિ (શુદ્ધિ) = પ્રાયશ્ચિત્ત

ચિષ્ણાદી (ચિષ્ણાયતિ) = જાણશે

પત્તિયં (પતાવન્) = આટલું

નિમેઝણ (ન્યસ્ય) = ધરીને

અચ્છિઝ્ઞણ (આસિત્વા) = ખેસીને

(૨૩)

દહોદ્ધમિડિમાસુરેણ (દપ્ત-ઓદ્ધ-
મૃકુટિ-માસુરેણ) = દેહ દાખી
ભયંકર ભુકુટિ ચઢાવીને

વિજ્જુચ્છડાહોવમાસુરં (વિધુત્-
છટા ઘાટોવ-માસુરમ્) =
વીળળીના ચમત્કારા જેવું પ્રકાશમાન

કદિદ્ય (કપિત) = કાદયું ખેંચ્યું
નિલુક્ક (નિલીન) = છૂપાર્મ ગયેલું
તરુચરંતરેસુ (તરુચર-અન્તરેપુ) =
મોટાં મોટાં વૃક્ષોની વચ્ચે

દ્વત્થીજનમહ્લેકવીર (સ્ત્રી-જન-
મધ્ય-પદ-વીર) = માત્ર સ્ત્રીઓની
વચ્ચે જ વાર અનેકો

પંચમૃય (પંચમૃત, = પાંચ ભૂતોથી
બનેલો દેહ (પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ,
વાયુ અને આકાશ)

વદ્યર (વ્યતિકર) = પ્રસંગ
છિદ્રણ્ણેસણપરાયણા છિદ્ર-અન્વે-
પણ-પરાયણા) = દોષ
શોધવામાં તનપર અનેકા

ઓઠરિય (અવદૃત) = ઉગામ્યું
ઉલ્લાલિય (ઉલ્લાલિત) = ઊંચે
ઉગામ્યું

ઉલ્લલિય (ઉલ્લલિત) = ઉછળ્યું
ઘત્તિય (ક્ષિપ્ત) = ફેંક્યું

સિરોહરા (શિરોધરા) = ગર્દન
ઉવરિહુત્ત (ઉપરિ-અભિમુખ) =
ઉપરની બાજુ

(૨૪)

તત્વાવાયણાનંતરમેવ (તદ્-
વ્યાપાદન-અનન્તરમ્-એવ) = તેને
માર્ગ પછી તરત જ

અહ્લીણ (આલીન) = આભ્યું, પ્રવેશ્યું
વિજ્જાહરપિસાય (વિદ્યાધર-
પિશાચ) = દુષ્ટ વિદ્યાધર

સંતિય (સંવંધાર્ય) = દેશ શબ્દ, સંતાન
ધૂયા (દુહિત) = પુત્રી
રાહ્ણો (રાક્ષઃ) = રાજાનું
ઉયાહુ (ઉતાહો) = અથવા

અણ્ણઢ (અન્યથા) = ખીલ કાઢણે,
નહીં તે

કોટ્ટિમતલ (કુટ્ટિમતલ) = દર્શ
સયળીઅ (શયનીય = શય્યા

દેવહરય (દેવ-ગૃહ-ક) = દેવ, મંદિર
ણિવ્વંધ (નિવંધ) = પ્રતિદા

સરીરમ્ફુસંત (શરીરમ્-અસ્પર્શત્) =
શરીરનો સ્પર્શ કર્યા વગર

સાહિઝળ (કથયિત્વા) = કહીને

(૨૫)

ઓદ્દણ (અવતીર્ણ) = ઉતર્યું
મવઓ (મવતઃ) = આપતું, તમારું
સમ = સીધું

ચેદ્દાપ (ચેદ્દયા) = આચરણથી
પુણસ્સયા (પુનઃ-ઉક્તતા) = ફરી
કહેવું, પુનઃ કથન

(૨૭)

કુલવદના (કુલપતિના) = કુલપતિથી

ઘરિણી (ગૃહિણી) = પત્ની

આમ = હાં

અદ્વકંતતદ્યદિયદમ્મિ (અતિ

ક્રાન્ત-તૃતીય-દિવસે) = ત્રણ

દિવસ પહેલાં

ઉવપરિય (ઉપચરિતમ્) = સેવા કરી

મહેઝઝહ (માલયધ્વમ્) = સંભાળ

રાખ્યો

અપ્પાણં (જાત્માનમ્) = પોતાની જાતને

મુયદ્ધ (મુજ્જતિ) = છોડે છે

વિલિયા (વોહિતા) = લગ્નિજત

થયેલી, વીધી

મેલ્લિઝ્ઞ (મુક્ત્વા) = ત્યજીને

સચ્છહ (સચ્છાય) = સરખું

સમુદ્ધપક્કિમ્મવણપ્પજ્જવસાણો

(સમુદ્ધ-પ્રક્ષેપન-પર્યવસાનઃ) =

સમુદ્ધમાં ફેંકવા મુખીના (અંતવાણો)

પદ્ધિ = ચાલ

આગચ્છ = અ.વ

દ્વોહિ (ભવ = ચા

વિઉત્તાણ નંજોયણે (વિયુક્તાનામ્-

સંયોજને) = છૂટા પ્રકાશાઓને

મેળાપ કરાવવામાં

કપ્પસમાણ (કલ્પ-સમાન) =

દરેકની જેમ લાગે સમય

પરિઠરિયસયલવાવારા (પરિઠત-

સકલ-વ્યાપારા) = બધાં કાર્યો

ત્યજી દેનારી

વહુઅ (વટુક) = શિષ્ય

મ્મિહ (અસ્મિ) = હું

(૨૮)

સચ્છંદચારિણો વિહિણો (સ્વચ્છંદ-

ચારિણઃ વિધેઃ) = સ્વચ્છંદ આચરણ

કરનાર વિધિનું

મુણિણો (મુનયઃ) = મુનિવર્ગ

સમાસયન્તિ (સમાશ્રયન્તિ) =

આશ્રય લે છે

ગોચરીદ્વોન્તિ (ગોચરી-ભવન્તિ) =

વપય અથવા શિકાર બને છે

ઘેત્તૂણ ગૃહીત્વા) = લઈને

વિહિણા (વિધિના) = વિધિપૂર્વક

કયલાતિપહિં (કદલ-આદિકૈઃ) =

કેળાં વગેરેથી

('આતિપહિં' માં 'ત' શ્રુતિ).

વાહિત્તો (વ્યાહતઃ) = બેલાવાયેલો

(બેલાવ્યો)

(૨૯)

ણુવણ્ણ (સુન્ત) = સૂઈ ગયું (દેશ્ય

ગ્રન્થ)

વિહિણિઓગ (વિધિ-નિયોગ) =

વિધિનો વ્યાપાર, ભાગ્ય

ભુવણનિગ્ગયપયાવ (ભુવન-નિર્ગત-

પ્રતાપ) = સંસારમાં ફેલાયેલા પ્રતાપવાળું

પરિપ્પુરદ્ધ (પરિ-સ્ફુરતિ) =

ચળકે છે

કુક્કુડિયા (દેશ્ય શબ્દ) = પુણ્યો,
શેટલી, કાકડી. સમોસા-કચોરી જેવી
વાનગી

વિવિત્ત (વિવિત્ત) = એકાન્ત
પાયવચ્છાપ (પાદપ-છાયાયામ્) =
વૃક્ષાની છાયામાં

સુમરિય (સ્મૃત) = યાદ કર્યું.

ઘોલેહ (ઘૂર્ણયતિ) = ઘૂંટે છે

પંચમોગાર (પન્ચમ-ઉદ્ગાર) =
પંચમ રાગ

જોષ્ઠ (પદ્યતિ) = જુઓ છે

વામકરોદરિસંઘિયમુદપંકયમુક્કરી-
હળીસાસા (વામ-કર-ઉપરિ-
સંસ્થિત-મુલ-પક્કજ-મુક્ત-દીર્ઘ-
નિદ્રવાસા) = ડાબી દથેલી ઉપર
મુખ કમળ રેકવીને લાંબા નિસામાં
નાખતી

મયળવિયારાઝર (મદન-વિકાર-
આતુર) = કામપીડાથી બ્યાકુળ

(૩૩)

પારેહ (પારયતિ) = સમર્થ છે

(૩૪)

વીસ મજણિયગદિઅ (વિશ્રમ્ભ-
જનિત-ગ્રહીત) = વિશ્વાસ ઉત્પન્ન
થવાથી સ્વીકારેલ

પરુદસઘ્ભાવપેમપસર (પરુદ-
સન્નાવ-પ્રેમ-પ્રસર) = ગાઢ સહસાત
વધવાથી પ્રેમની વૃદ્ધિ પામેલ

કત્તોચ્ચય (કુતઃ-ઉચ્ચકમ્) =
ઠંથાંથી ઉત્તમ

ઘિપ્પહ (ગૃહ્યતે) = ગૃહસ્થ કરાય છે

અગ્ચન્તિ (અગ્ચન્તે) = પૂરતમ છે

નિલ્લક્ષ્ણ (નિર્લક્ષ્યમ્) = દેખાયા
વગર

ઘડિયા (ઘટિતા) = ધર્મ, અનુરૂપ
કરવામાં આવી

ઘેપ્પહ = જુઓ ઘિપ્પહ

(૩૫)

દંસેહ (દર્શયતિ) = દેખાડે છે

સત્થ (સાર્થ) = સાર્થ

પચ્ચમિણાયા (પતિ-અભિજ્ઞાતા =
ઓળખાઈ ગઈ

વિસૂર (ચિદ્) = ખેદ કરવો

પુનજાય (પુનર્જાતમ્, = ફરીથી જન્મેલું

અવ્ભંગ (અભ્યંગ) = માલિશ

નિવ્વેય (નિર્વેદ) = સંસારથી વિરક્તિ

ગોઢી (ગોટ્ટી) :

એક જાતનું મનોવિનોદનું સાધન. આજકાલ કલ્પનું જે સ્થાન છે તે પ્રાચીન ભારતમાં ગોપ્તી સભાનું સ્થાન હતું. એના વડે નાગરિકો અનેક પ્રકારના મનોવિનોદ કરતા. બુદ્ધિચતુર અને વાતચીતમાં કુશળ લોકોનો એ એક મેળાવડો હતો. વિદ્યા, ધન, શીલ, બુદ્ધિ અને આયુષી સરખા એવા લોકો એક જગ્યાએ મળતા તે ગોપ્તી કહેવાતી. ગોપ્તી એ પ્રકારની થતી : સારી અને ખરાબ. સારી ગોપ્તીમાં વિદ્યા અને ખીણ ફીકાઓ વડે મનોરંજન કરાવતું જ્યારે ખરાબ ગોપ્તીમાં જુગાર અને દિસાનો પણ સમાવેશ થતો. ગોપ્તીઓના અનેક પ્રકાર હતા, જેમ કે પદ-ગોપ્તી, કાવ્ય-ગોપ્તી, જલપ-ગોપ્તી, ગીત-ગોપ્તી, નૃત્ય-ગોપ્તી, વાદ્ય-ગોપ્તી, વીણા-ગોપ્તી વગેરે. નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ચિત્ર વગેરે કળાઓ અને કાવ્ય તથા કથાઓ આ ગોપ્તીઓના વિષયો હતા. કાવ્ય-ગોપ્તીમાં કાવ્ય-પ્રશ્નોમાંની રચના કરવામાં આવતી અને જલપ-ગોપ્તીમાં આખ્યાન, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેનું શ્રવણ કરાવવામાં આવતું. પદ-ગોપ્તીમાં અનેક પ્રકારની પ્રલેલિકા-ઉપાલ્પનો સમાવેશ થતો હતો

જ જુદીય : (જ જુદીય)

આ લોકના ત્રણ ભાગ તે ગિર્ધીલોક, મધ્યલોક અને અધોલોક. ગિર્ધી-લોકમાં દેવ, અધોલોકમાં નાન્કી છવ અને મધ્યલોકમાં મનુષ્ય તથા પશુ, પક્ષીઓ વગેરે રહે છે. મધ્યલોકમાં અનેક દ્વીપ અને સમુદ્ર છે. આ અધાની વચ્ચે જંબૂ-દ્વીપ આવેલો છે, જે એક લાખ યોજન પહોળો છે અને ચાળી સમાન ગોળ છે. જંબૂદ્વીપ ખાતે સમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે. જે જંગલીની જેમ ગોળ (વલયાકાર) છે. ત્રણ સમુદ્ર પછી ક્રમશઃ અનેક દ્વીપ અને સમુદ્ર વલયાકારરૂપે આવેલા છે જંબૂદ્વીપની મધ્યે મેરુ પર્વત છે અને તેના ઉપર જંબૂ(જંબૂ) નું ઝાડ આવેલું છે એટલે આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ છે. મેરુ પર્વતની આસપાસ વિદેહવર્ષ નામનો (મદ્રાવિરદો) ખંડ (દેશ) છે. આગળ મેરુપર્વતની દક્ષિણમાં ત્રણ ખંડો છે: દક્ષિણ, દક્ષિણવર્ષ અને ભરતવર્ષ (ભારતવર્ષ). વળી ઉત્તરમાં પણ ત્રણ ખંડો છે—અવધવર્ષ, દૈવ્યવર્ષ અને ઐરાવતવર્ષ. આ અધા સાત દેશો પૃથ્વી પશ્ચિમમાં કેશવેન્દ્ર છે અને દરેક એ દેશોની વચ્ચે એક એક વર્ષધર પર્વત આવેલો છે. ભારતવર્ષની ઉત્તરમાં હિમવત્ પર્વત છે અને પછી ઉત્તરોત્તર મદ્રાદિમવાત્ નિપત્ત, નૈલ, વૃક્તી તથા શિખરી પર્વત છે આ અધા પર્વતો અને દેશો (ખંડો) ખાતે આઠ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં ત્રણ સમુદ્રને સ્પર્શ કરના હોય છે. ભારતવર્ષની દક્ષિણે અને ઐરાવતવર્ષની ઉત્તરે પણ ત્રણ સમુદ્ર આવેલો છે.

પ્રકારની હોય છે, જેમકે અક્ષરચ્યુતક, માત્રાચ્યુતક, ગૂઢચતુર્થપાદ, પ્રશ્નોત્તર, ત્રિંદુમતી, હૃદયાલિકા વગેરે. 'કુવલયમાલા'માં (પેરા નં. ૨૮૦) અનેક પ્રકારની પ્રહેલિકાઓ (કાવ્ય-સમસ્યાઓ) આપેલી છે. આપણી કથામાં આવતા પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :

(i) ગૂઢચતુર્થપાદ (ગૂઢચતુર્થપાદ) :

કુવલયમાલા પ્રમાણે એના ત્રણ પાદમાં ચોથો પાદ છુપાયેલો હોય છે પણ આપણા ગ્રંથ પ્રમાણે ત્રણ પાદોના અર્થના સંદર્ભમાં ચોથો પાદ પૂરવો પડે છે.

(ii) પશ્છોત્તર (પ્રશ્નોત્તર) :

એક એવો પાદ જેમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર બંને હોય અથવા બે, ત્રણ અથવા ચાર પ્રશ્નો પુછાયા હોય અને એ બધાનો એક જ ઉત્તર હોય તો તે પ્રશ્નોત્તર કહેવાય છે. આપણા પ્રશ્નોત્તરમાં ત્રણ પ્રશ્નો પુછાયા છે અને એ ત્રણેયનો ઉત્તર એક શબ્દમાં આપવામાં આવ્યો છે જેનો પહેલો ભાગ પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે અને બીજો ભાગ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે અને સંપૂર્ણ શબ્દ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. પ્રશ્નોત્તરના અનેક ભેદ હોય છે.

(iii) ત્રિંદુમતી :

પહેલા અને છેલ્લા અક્ષરને છોડીને જ્યાં અક્ષરો હોય ત્યાં માત્રાઓ સાથે માત્ર ત્રિંદુઓ ગોઠવવાના. ત્રિંદુઓની જગ્યાએ અક્ષરો પૂરીને જેનો અર્થ કહેવામાં આવે તે ત્રિંદુમતી કહેવાય છે.

(iv) હૃદયાલિકા (હૃદયાલિકા) :

એવી ગાથા જેનો અર્થ ગૂઢ હોય એટલે જેનું હાર્દ સદેલાઈથી ન સમગ્ર્ય અને છુપાયેલું હોય તે હાર્દને ઉત્તર રૂપે શોધી કાઢવું તે હૃદયાલિકા કહેવાય છે.

કુવલયમાલામાં હૃદય (ગાથા)નો ઉદ્દેશ્ય છે તે હૃદયાલિકા વિશેનો જ છે. મારહવાસ (ભારતવર્ષ) :

જાંબૂદ્વીપમાં આવેલા સાત દેશોમાંથી છેક દક્ષિણમાં આવેલો એક દેશ. એની દક્ષિણે, પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સુવર્ણ સમુદ્ર આવેલો છે. ઉત્તરમાં હિમવાન પર્વત છે. મધ્યમાં વેણુદ (વિંધ્ય) પર્વત છે. ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓ હિમવાન પર્વતમાંથી નીકળીને ભારતવર્ષમાં વહે છે. પ્રથમ ચક્રવર્તી રાગ ભરત ઉપરથી આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ થયું. હિંદુ પરંપરા પ્રમાણે પણ હિમાલય અને સમુદ્ર વચ્ચે આવેલો દેશ ભારતવર્ષ છે. બૌદ્ધ પરંપરા પ્રમાણે તો જાંબૂદ્વીપ એટલે જ ભારતવર્ષ.

કૈરવાચાર્ય :

કૈરવ શિવનું જ એક ભયંકર રૂપ છે. કૈરવાચાર્ય અને કૈતાચાર્યનો

વાણમંતર (વાનવ્યન્તર) :

વાણમંતર એટલે વ્યંતર દેવો. દેવો ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે—
 ગૈમાનિક, જ્યોતિષક, વ્યંતર અને ભવનવાસી ગૈમાનિકો ઉચ્ચતમ ક્રાંતિના દેવો હોય
 છે અને જ્યોતિષક દેવોથીય ઉપર આવેલાં વિમાનોમાં રહે છે. જ્યોતિષક દેવોમાં
 સૂર્ય, ચંદ્રમા, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓનો સમાવેશ થાય છે. ભવનવાસી દેવો
 જંબૂદ્વીપની નીચે આવેલી પ્રથમ નરકભૂમિના ઉપરના ભાગમાં આવેલાં ભવનોમાં
 રહે છે વ્યંતર દેવો આ લોકમાં પહોંચના આતિરાઓમાં, ગુફાઓમાં અને
 વનના વિવરો વગેરેમાં રહે છે. વ્યંતરો આઠ પ્રકારના છે: કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ,
 ગંધર્વ, યક્ષ રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ. તેઓ એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને ફરતા
 રહે છે અને મનુષ્યોની સેવા પણ કરે છે. દરેક જનતા વ્યંતર દેવોના બે બે
 ઈન્દ્રો હોય છે.

વિજ્ઞાહર વિદ્યાધર) :

એક અતિ માનવ જાતિના લોકો. તેઓ અનેક દૈવી શક્તિઓ ધરાવતા
 હતા તેમાં આકાશગર્ભની આકાશમાં જિન્વાની અને રૂપ-પરિવર્તન-કરી, અઘ્ણ
 પ્રમણે પોતાનું રૂપ બદલવાની ખાસ વિદ્યાઓ હતી. તેઓ ખાસ કરીને વિજ્ઞાધર્મ
 (વિંધ્ય) પર્વત ઉપર વસતા હતા અને અલૌકિક વિદ્યાઓ ધરાવવાના કારણે
 તેઓ વિદ્યાધર તરીકે ઓળખાતા હતા. પ્રાકૃત સાહિત્ય વિદ્યાધરોની કથાઓથી
 ભરેલું છે.

ચેતાસ :

રમશાન ઉપર વિચરતું કરનારા અને મૃત શરીર ઉપર તરાપ મારનારા એક
 પ્રકારના વિકૃત મૃત અને પિશાચ દેવો.

लेखकश्रीनां अन्य प्रकाशन

1. Literary Evaluation of Paumacariyam. 1966.
2. Dictionary of Prakrit Proper Names. Pt. I & II. 1970, 1972.
3. A Critical Study of Paumacariyam (the oldest Jain Ramayan). 1970.
4. अभयकल्याणयं. 1975.
5. शृङ्गारमञ्जरी सङ्क का हिन्दी अनुवाद. 1972-73.
6. Proportion of Prakrit in our Ancient Classical Dramas. 1974.
7. Bhagwan Mahavir, Prophet of Tolerance. 1975.
8. प्राकृत गद्य-पद्य-संग्रह, धोरण-११, १९७६.
9. प्राकृत गद्य-पद्य संग्रह, धोरण-१२, १९७७.
10. पालि गद्य-पद्य-संग्रह, धोरण-११, १९७६.

(Under Preparation and Print.)

- (i) Minute Study of the Language of वसुदेवहिंड़ी.
- (ii) सर्व-सामान्य सरल प्राकृत (Middle Indo-Aryan Grammar) व्याकरण.
- (iii) Proceedings of the Seminar in Prakrit Studies (held at Ahmedabad in 1973).

૫	૨૩	પ્રાકૃતકઠાવણિ	પ્રાકૃત કઠાવણિ
૬	૧૯	પુત્રી	પુત્રી
૭	૬	હાય છે	હાય છે
	૧૫	યાજવલ્કય	યાજવલ્કય
	૨૫	અટ્ટ-	અટ્ટ-
૧૦	૮	અંતે	અંત
૧૨	૧૬	તો એ	તો ય
૧૩	૩	ભિરવાચાર્યને	ભિરવાચાર્યના
	૬	રાત્રિચર્યા	રાત્રિચર્યા
	૭	પ્રગટ...નથી	પ્રગટ થતું નથી
૧૪	૧૪	પંચદ્'ડની	પંચદ્'ડની
	૧૬	ઢેટલા સમય	ઢેટલા સમય મુધી
૧૫	૧૧	ચૌદસે	ચૌદશે
	૨૮	મુગટ	મુગટ
૧૬	૨૩	નૃત્ય	નૃત્ય
૧૭	{ ૧૮ ૨૦	કિં	કિં
૧૯	૨	મધ્યવર્તી	મધ્યવર્તી વ્યંજન
	૨	જં	જ
	૭	(કદલાદિકઃ)	(કદલાદિકૈઃ)
૨૦	૧૨	ભુવણેક્ષ્પદીપે	ભુવણેક્ષ્પદીવે
૨૧	૨૯	અને...પ્રકારના	અને છરા સાથેના જ
			જાતના દાવપેચવાળા
૨૨	૧૩	પરિગ્રાજકના	પરિગ્રાજકનાં
	૨૪	સાથવાહમાં	સાથ માં

ભાષા-પરિચય

૨૪	૧૫	(પ્રમૃતિ)	(પ્રમૃતિ)
૨૫	૨૦	મળોરહ	મળોરહ
૨૬	૧	સોહણ	સોહણ
	૭	દ્વીવ	દીવ
	૧૪	સચ્ચ	સવ્વ

४०	१	कुमार ?	कुमार !
	२	वमत्थि	वमत्थि
	१६	उवविट्ठो	उवविट्ठो
	२४	विट्ठुमती हिं	विट्ठुमतीहिं
	२५	”	”
४१	१२	समीहियं	समीहियं
	२०	कहिं	कहिं
४४	३	पयट्ठं	पयट्ठं
	१५	समीहियं	समीहियं
	१६	किं	किं
४५	४	मुद्धड्ढमुही	मुद्धड्ढमुही
	१५	पट्ठंसुयं	पट्ठंसुयं
४६	१२	समीवगतस्स	समीवगतस्स
	१४	उवविट्ठो	उवविट्ठो
	२१	मणियं	मणियं
४७	८	मा णं	मासणं
	१०	—तरलंजीवियं	—तरलं जीवियं
	२१	संपयमणेण	संपयमणेण
४८	१०	चिताउरा	चिताउरा
	२१	वि	वि
	२५	तम्मि	तम्मि
५०	३	त्ति तओ	त्ति, तओ
	२४	इट्ठदेवयं	इट्ठदेवयं
	२५	—हरिदणर	—हरिदणर
५०	२०	कट्ठिदयं	कट्ठिदयं
५१	२४	—पुसंतो	—पुसंतो
	२६	—जणय गयरा	—जणय—गयरा—
	२७	चेडीए	चेडीए
५३	४	सत्तरत्तेणं	सत्तरत्तेणं
	६	संकप्प विकप्प—	—संकप्प—विकप्प
	१५	अहं	अहं
	३१	तुमं	तुमं

ગોઢી (ગોષ્ઠી) :

એક જાતનું મનોવિનોદનું સાધન. આજકાલ કલ્પનનું જે સ્થાન છે તે પ્રાચીન ભારતમાં ગોષ્ઠી સભાનું સ્થાન હતું. એના વડે નાગરિકો અનેક પ્રકારના મનો-વિનોદ કરતા. બુદ્ધિચતુર અને વાતચીતમાં કુશળ લોકોનો એ એક મેળાવડો હતો. વિદ્યા, ધન, શીલ, બુદ્ધિ અને આયુષમાં સરખા એવા લોકો એક જગ્યાએ મળતા તે ગોષ્ઠી કહેવાતી. ગોષ્ઠી એ પ્રકારની થતી : સારી અને ખરાબ. સારી ગોષ્ઠીમાં વિદ્યા અને બીજી ક્ષીણો વડે મનોરંજન કરાતું જ્યારે ખરાબ ગોષ્ઠીમાં જુગાર અને હિંસાનો પણ સમાવેશ થતો. ગોષ્ઠીઓના અનેક પ્રકાર હતા, જેમ કે પદ-ગોષ્ઠી, કાવ્ય-ગોષ્ઠી, જદપ-ગોષ્ઠી, ગીત-ગોષ્ઠી, નૃત્ય-ગોષ્ઠી, વાદ્ય-ગોષ્ઠી, વીણા-ગોષ્ઠી વગેરે. નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ચિત્ર વગેરે કળાઓ અને કાવ્ય તથા કથાઓ આ ગોષ્ઠીઓના વિષયો હતા. કાવ્ય-ગોષ્ઠીમાં કાવ્ય-પ્રખ્યાતિની રચના કરવામાં આવતી અને જદપ-ગોષ્ઠીમાં આખ્યાન, ઈતિહાસ, પુરાણ વગેરેનું શ્રવણ કરાવવામાં આવતું. પદ-ગોષ્ઠીમાં અનેક પ્રકારની પ્રહેલિકા-ઉપાસ્યાનો સમાવેશ થતો હતો

જ જુદીવ : (જ જુદીવ)

આ લોકના ત્રણ ભાગ તે ગિર્ધ્યલોક, મધ્યલોક અને અગ્ર્યલોક. ગિર્ધ્ય-લોકમાં દેવ, અર્ધલોકમાં નારકી જીવ અને મધ્યલોકમાં મનુષ્ય તથા પશુ, પક્ષી આ વગેરે રહે છે. મધ્યલોકમાં અનેક દ્વીપ અને સમુદ્ર છે. આ બધાની વચ્ચે જંબૂ-દ્વીપ આવેલો છે, જે એક જાખ યોજન પહોળો છે અને યાજ્ઞી સમાન ગોળ છે. જંબૂદ્વીપ પાંચે સમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે. જે બંગાળીની જેમ ગોળ (વલ્લમાકાર) છે. ત્રણ સમુદ્ર પછી ક્રમશઃ અનેક દ્વીપ અને સમુદ્ર વલ્લમાકારરૂપે આવેલા છે જંબૂદ્વીપની મધ્યે મેરુ પર્વત છે અને તેના ઉપર જંબૂ(જંબૂ) તં ઝાડ આવેલું છે એટલે આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ છે. મેરુ પર્વતની આગળના વિદેહવર્ષ નામનો (મદાગાસકર) ખંડ (દેશ) છે. આગળ મેરુપર્વતની દક્ષિણમાં ત્રણ ખંડો છે : દરિવર્ષ, દૃમતવર્ષ અને ભરતવર્ષ (ભારતવર્ષ). વળી ઉત્તરમાં પણ ત્રણ ખંડો છે—રમ્યવર્ષ, દૃષ્યવર્ષ અને ઐરાવતવર્ષ. આ બધા સાત દેશો પૂર્વથી પશ્ચિમમાં કેસાયેલા છે અને દરેક એ દેશોની વચ્ચે એક એક વર્ષધર પર્વત આવેલો છે. ભારતવર્ષની ઉત્તરમાં હિમવન્ પર્વત છે અને પછી ઉત્તરોત્તર મહાહિમવાન્ નિપથ, નીલ, દુકની તથા શિખરી પર્વત છે. આ બધા પર્વતો અને દેશો (ખંડો) બંને બાજુ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં ત્રણ સમુદ્રને સ્પર્શ કરતા હોય છે. ભારતવર્ષની દક્ષિણે અને ઐરાવતવર્ષની ઉત્તરે પણ ત્રણ સમુદ્ર આવેલો છે.

પ્રકારની હોય છે, જેમકે અક્ષરચ્યુતક, માત્રાચ્યુતક, ગૂઢચતુર્થપાદ, પ્રશ્નોત્તર, શિંદુમતી, હૃદયાલિકા વગેરે. 'કુવલયમાલા'માં (પેરા નં. ૨૮૦) અનેક પ્રકારની ગ્રંથલિકાઓ (કાવ્ય-સમસ્યાઓ) આપેલી છે. આપણી કથામાં આવતા પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :

(i) ગૂઢચતુર્થપાદ (ગૂઢચતુર્થપાદ) :

કુવલયમાલા પ્રમાણે એના ત્રણ પાદમાં ચોથો પાદ છુપાયેલો હોય છે પણ આપણા ગ્રંથ પ્રમાણે ત્રણ પાદોના અર્થના સંદર્ભમાં ચોથો પાદ પૂરવો પડે છે.

(ii) પશુહુત્તર (પ્રશ્નોત્તર) :

એક એવો પાદ જેમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર બંને હોય અથવા એ, ત્રણ અથવા ચાર પ્રશ્નો પુછાયા હોય અને એ બધાનો એક જ ઉત્તર હોય તો તે પ્રશ્નોત્તર કહેવાય છે. આપણા પ્રશ્નોત્તરમાં ત્રણ પ્રશ્નો પુછાયા છે અને એ ત્રણેયનો ઉત્તર એક શબ્દમાં આપવામાં આવ્યો છે જેનો પહેલો ભાગ પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે અને બીજો ભાગ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે અને સંપૂર્ણ શબ્દ ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. પ્રશ્નોત્તરના અનેક ભેદ હોય છે.

(iii) શિંદુમતી :

પહેલા અને છેલ્લા અક્ષરને છોડીને જ્યાં અક્ષરો હોય ત્યાં માત્રાઓ સાથે માત્ર શિંદુઓ ગોઠવવાના. શિંદુઓની જગ્યાએ અક્ષરો પૂરીને જેનો અર્થ કહેવામાં આવે તે શિંદુમતી કહેવાય છે.

(iv) હિયાલિયા (હૃદયાલિકા) :

એવી ગાથા જેનો અર્થ ગૂઢ હોય એટલે જેનું હાઈ સફલાઈથી ન સમજાય અને છુપાયેલું હોય તે હાર્દને ઉત્તર રૂપે શોધી કાઢવું તે હૃદયાલિકા કહેવાય છે.

કુવલયમાલામાં હૃદય (ગાથા)નો ઉદ્દેશ છે તે હૃદયાલિકા વિશેનો જ છે.

ભારતવાસ (ભારતવર્ષ) :

જંબૂદ્વીપમાં આવેલા સાત દેશોમાંથી છેક દક્ષિણમાં આવેલો એક દેશ. એની દક્ષિણે, પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સ્વણ સમુદ્ર આવેલો છે. ઉત્તરમાં હિમવાન પર્વત છે. મધ્યમાં વેવરુદ્ધ (વિંધ્ય) પર્વત છે. ગંગા અને સિંધુ નદીઓ હિમવાન પર્વતમાંથી નીકળીને ભારતવર્ષમાં વહે છે. પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા ભરત ઉપરથી આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ થયું. શિંદુ પરંપરા પ્રમાણે પણ હિમાલય અને સમુદ્ર વચ્ચે આવેલો દેશ ભારતવર્ષ છે. બૌદ્ધ પરંપરા પ્રમાણે તો જંબૂદ્વીપ એટલે જ ભારતવર્ષ.

ભૈરવાચાર્ય :

ભૈરવ શિવનું જ એક ભયંકર રૂપ છે. ભૈરવાચાર્ય અને શૈવાચાર્યનો

વાણમંતર (વાનવ્યન્તર) :

વાણમંતર એટલે વ્યંતર દેવો. દેવો ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે—
 ઐમાનિક જ્યોતિષક, વ્યંતર અને ભવનવાસી ઐમાનિકો ઉચ્ચતમ ક્રાંતિના દેવો હોય
 છે અને જ્યોતિષક દેવોથીય ઉપર આવેલાં વિમાનોમાં રહે છે, જ્યોતિષક દેવોમાં
 સૂર્ય, ચંદ્રમા, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓનો સમાવેશ થાય છે; ભવનવાસી દેવો
 જંબૂદ્વીપની નીચે આવેલી પ્રથમ નરકભૂમિના ઉપરના ભાગમાં આવેલાં ભવનોમાં
 રહે છે વ્યંતર દેવો આ લોકમાં પદાર્થના આતરાઓમાં, ગુદાઓમાં અને
 વનના વિવરો વગેરેમાં રહે છે. વ્યંતરો આઠ પ્રકારના છે: કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ,
 ગધર્વ, યક્ષ રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ. તેઓ એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને ફરતા
 રહે છે અને મનુષ્યોની સેવા પણ કરે છે. દરેક જનના વ્યંતર દેવોના બે બે
 ઈન્દ્રો હોય છે.

વિજ્ઞાહર વિદ્યાધર) :

એક અતિ માનવ જાતિના લોકો. તેઓ અનેક દૈવી શક્તિઓ ધરાવતા
 હતા તેમાં આકાશગામિની આકાશમાં ઊડવાની અને રૂપ-પરિવર્તન-કરી, ઇચ્છા
 પ્રમાણે પોતાનું રૂપ બદલવાની ખાસ વિદ્યાઓ હતી. તેઓ ખાસ કરીને વિજ્ઞાધર્મ
 (વિંધ્ય) પર્વત ઉપર વસતા હતા અને અલૌકિક વિદ્યાઓ ધરાવવાના કારણે
 તેઓ વિદ્યાધર તરીકે ઓળખાતા હતા. પ્રાકૃત સાહિત્ય વિદ્યાધરોની કથાઓથી
 ભરેલું છે.

ચેતાલ :

સ્મશાન ઉપર વિચરણુ કરનારા અને મૃત શરીર ઉપર તરાપ મારનાર એક
 પ્રકારના વિકૃત ભૂત અને પિશાચ દેવો.

લેખકશ્રીનાં અન્ય પ્રકાશન

1. Literary Evaluation of Paumacariyam. 1966.
2. Dictionary of Prakrit Proper Names. Pt. I & II. 1970, 1972.
3. A Critical Study of Paumacariyam (the oldest Jain Ramayan). 1970.
4. અમયક્ષાણયં. 1975.
5. શ્રૃંગારમञ्जरी સદ્ધક કા હિન્દી અનુવાદ. 1972-73.
6. Proportion of Prakrit in our Ancient Classical Dramas. 1974.
7. Bhagwan Mahavir, Prophet of Tolerance. 1975.
8. પ્રાકૃત ગદ્ય-પદ્ય-સંગ્રહ, ધોરણ-૧૧, ૧૯૭૬.
9. પ્રાકૃત ગદ્ય-પદ્ય સંગ્રહ, ધોરણ-૧૨, ૧૯૭૭.
10. પાલિ ગદ્ય-પદ્ય-સંગ્રહ, ધોરણ-૧૧, ૧૯૭૬.
(Under Preparation and Print.)
(i) Minute Study of the Language of વસુદેવહિંડી.
(ii) सर्व-सामान्य सरल प्राकृत (Middle Indo-Aryan Grammar)
વ્યાકરણ.
(iii) Proceedings of the Seminar in Prakrit Studies
(held at Ahmedabad in 1973).

४०	१	कृमाग ?	कृमाग !
	२	गमति	गमति
	१६	उवविट्टो	उवविट्टो
	२४	विदुमती हि	विदुमती हि
	२५	”	”
४१	१२	गभीरियं	गभीरियं
	२०	कर्हि	कर्हि
४४	३	पयट्टं	पयट्टं
	१५	समोदियं	समोदियं
	१६	किं	किं
४५	४	मुद्वडमुदी	मुद्वडमुदी
	१५	पट्टमुयं	पट्टमुयं
४६	१२	समोवगतस्स	समोवगतस्स
	१४	उवविट्टो	उवविट्टो
	२१	मणियं	मणियं
४७	८	मा णं	मा णं
	१०	—तग्लंजीवियं	—तग्लं जीवियं
	२१	सपयमणेण	सपयमणेण
४८	१०	चिताउरा	चिताउरा
	२१	वि	वि
	२५	तम्मि	तम्मि
४९	३	त्ति तओ	त्ति, तओ
	२४	डट्टदेवयं	डट्टदेवयं
	२५	—हरिणगर	—हरिणगर
५०	२०	कट्टिदयं	कट्टिदयं
५१	२४	—कुसंता	—कुसंता
	२६	—जणय गयरा	—जणय—गयरा—
	२७	चेदीण	चेदीण
५३	४	सत्तरत्तणं	सत्तरत्तणं
	६	संकप्य विकप्य—	—संकप्य—विकप्य
	१७	अहं	अहं
	३१	तुमं	तुमं

४०	१	कुमार ?	कुमार !
	२	वमत्थि	वमत्थि
	१६	उवचिट्ठो	उवचिट्ठो
	२४	विदुमती हिं	विदुमतीहि
	२५	”	”
४१	१२	समीहियं	समीहियं
	२०	कहिं	कहिं
४४	३	पयट्ठं	पयट्ठं
	१५	समोहियं	समीहियं
	१६	किं	किं
४५	४	मुद्धडमुही	मुद्धडमुही
	१५	पट्सुयं	पट्सुयं
४६	१२	समीवगतस्स	समीवगतस्स
	१४	उवचिट्ठो	उवचिट्ठो
	२१	भणियं	भणियं
४७	८	मा णं	मासणं
	१०	—तरलंजीवियं	—तरलं जीवियं
	२१	सपयमणेण	संपयमणेण
४८	१०	चिताउरा	चिताउरा
	२१	वि	वि
	२५	तम्मि	तम्मि
४९	३	त्ति तओ	त्ति, तओ
	२४	उट्ठदेवयं	उट्ठदेवयं
	२५	—हरिण्णर	—हरिण्णर
५०	२०	कट्ठिदयं	कट्ठिदयं
५१	२४	—फुसंता	—फुसंतो
	२६	—जणयं गयग	—जणयं—गयग—
	२७	चेडीण	चेडीण
५३	४	मत्तरत्तेगं	मत्तरत्तेगं
	६	संकप्प विकप्प—	—संकप्प—विकप्प
	१५	अहं	अहं
	३१	तुमं	तुमं

७५	१६	शरीर-चिंता	शरीर-चिंता
	२६	वस्तीवाणु	वस्तीवाणु
७६	११	मध्याह्न	मध्याह्न
शब्द-समञ्जसी			
७७-१-२६		णिद्राए	णिद्राए
७८-१-१		विदुमती	विदुमती
	११	गृहीत	गृहीत
७८-२-२		चतुरङ्गपिटक	चतुरङ्गपिटक
	१३	वाञ्छित	वाञ्छित
	१४	-जङ्घ	-जङ्घ
	२५	व च्चह	व च्चह
	२८	(दशू	(दशू
८०-१-१६		सेवितायाः	सेवितायाः
	२३	वस्त्र	वस्त्र
	२५	तल्लीन	तल्लीन
८०-२-२५		विघ्न	विघ्न
८२	१	७ -व्यन्तर	-व्यन्तर
	१	२७ (पट्ट-	(पट्ट-
	१	३० वाता-	वाता
	२	२ -मिद-	-मिद-
	२	२५ आपत्तिया	आपत्तिया
	२	२७ (पहलिका)	(पहलिका)
८३	१	१ (हृदयालिका)	(हृदयालिका)
	१	२७ कृपण-	कृपण-
	१	२८ -मम्मज्जगाडय	मम्मज्जगाडय
	२	४ (मुद्ध-	('मुद्ध-
८४	२	८ (श्वस)	(श्वस)
	२	१३ गल-	(गल-
८६	१	१ यमकरी	यमकरी
८६	१	१८ (आलीन)	(आलीन)
८२		१४ जम्बूद्वीप	जम्बूद्वीप
		२१ जम्बूद्वीपनी	जम्बूद्वीपनी
८३		२३ सभ्य-	सभ्य-
८५		२८ विधु	विधु

